

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

روابط ژئوپلیتیک کشورهای حوضه ارس و اثرات هیدروپلیتیک آن

محمد حسین دشتی^۱

یاشار ذکی^۲

چکیده

رودخانه ارس در نتیجه مناسبات و روابط ژئوپلیتیکی کشورهای ساحلی این حوضه آبریز، وضعیت هیدروپلیتیکی ویژه‌ای را تجربه کرده است. پژوهش حاضر به دنبال تحلیل تأثیر الگوی روابط ژئوپلیتیکی بین کشورهای حوضه آبریز ارس بر وضعیت هیدروپلیتیک آن با تأکید بر مؤلفه کیفیت آب و آلودگی‌های زیست‌محیطی است. برای نیل به هدف مذکور از روش توصیفی - تحلیلی و از منابع کتابخانه‌ای، مقالات و پایگاه‌های اینترنتی معتبر و نتایج پژوهش‌های مرتبط با کیفیت آب رودخانه ارس استفاده شده است. مطابق یافته‌های پژوهش، ارمنستان عمده‌ترین آلوده‌کننده رود ارس شناخته می‌شود که از طریق فاضلاب‌های صنعتی و فلزات سنگین باعث آلودگی رود ارس و کاهش کیفیت آب آن می‌شود. قرارگیری ایران و ارمنستان در صفت‌بندی ژئوپلیتیکی همگون در کنار موقعیت بالادستی و هیدروپاور ارمنستان باعث شده است تا این کشور در زمینه اقدامات کنترلی و جلوگیری از ورود آلاینده‌ها به رود ارس، واکنش‌های مثبتی نداشته و کاهش کیفیت آب و آلودگی‌های زیست‌محیطی آن تداوم داشته باشد.

واژگان کلیدی:

هیدروپلیتیک، رودخانه ارس، آلودگی‌های زیست‌محیطی، کیفیت آب، روابط ژئوپلیتیکی.

درجه مقاله: علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۴/۲۴

^۱ دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

mh.dashti02@ut.ac.ir

^۲ نویسنده مسئول و دانشیار گروه جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

yzaki@ut.ac.ir

مقدمه

آب، عنصر حیاتی زندگی است که علاوه بر بقای همه موجودات زنده، تمامی اقدامات توسعه-ای انسان در گرو تأمین آب تحقق پیدا می‌کند. در همه کشورها، حرکت در مسیر توسعه موجب افزایش مصرف آب در تمام بخش‌های کلیدی می‌شود و این در حالی است که مقدار منابع آب موجود تقریباً ثابت است (کاوایانی‌راد، ۱۳۹۸: ۵۰ - ۵۴) و فقط ۲/۸ درصد آب‌های جهان، شیرین و از این مقدار نیز فقط یک درصد در اختیار بشر قرار دارند و همین میزان اندک نیز بسیار ناهمگون توزیع شده است. افزون بر شدت مصرف آب نسبت به منابع آبی موجود، مواردی مانند دگرگونی آب‌وهوا و آلوده کردن منابع آبی بر گسترش کمبود آب افزوده‌اند و آب را وارد مناسبات قدرت در مقیاس‌های فراملی تا فراملی کرده‌اند؛ به‌گونه‌ای - (عراقچی، ۱۳۹۳: ۹۶). با نگرش به محدود بودن آب شیرین در جهان و نقش فعالیت‌های انسانی در کاهش کیفیت آب، حفاظت از این منابع آب به‌عنوان اولویت اصلی در قرن ۲۱ در نظر گرفته شده (USEPA, 2007) و در هزاره جدید، آب از نظر کمیّت و کیفیت، بشر را به سمت وسوی بحران جهانی سوق داده است تا جایی که سده کنونی، سده هیدروپلیتیک نامیده می‌شود که بیش‌تر درگیری‌ها و جنگ‌ها ناشی از مسائل مربوط به ابعاد آب خواهد بود (حافظنیا و نیکبخت، ۱۳۸۱: ۴۴).

در این میان، آلودگی آب هر روز اهمیت بیش‌تری پیدا می‌کند؛ از منبع تا مرحله استفاده، آب با ذوب شدن، جاری شدن و سرریز شدن آن به‌راحتی آلوده می‌شود (Abbaszadeh & Şişman, 2021) و آلودگی آب مهم‌ترین تهدید برای کشورهای توسعه-یافته و در حال توسعه به‌شمار می‌آید و فعالیت‌های صنعتی در مقیاس بزرگ و تولید انواع ترکیب‌های شیمیایی باعث کاهش کیفیت محیط‌زیست در سطح جهانی شده (Chakravarty et al, 2010) و کیفیت آب رودخانه از نگرانی‌های بزرگ زیست‌محیطی است (Simeonov et al, 2004) و به همین دلیل، حوضه‌های رودخانه‌ای فرامرزی به‌ویژه از حیث آلودگی‌های زیست‌محیطی حائز اهمیت فراوان هستند و در برخی حوضه‌ها منبع اصلی تنش بسیار متفاوت بوده و به مسائلی مانند سیلاب، آلودگی و کاهش کیفیت آب برمی‌گردد (مختاری‌هشی و کاوایانی‌راد، ۱۳۹۸: ۲۰). لذا در طول تاریخ تمدن بشر، رودخانه همواره در معرض آلودگی بوده‌اند که دلیل آن دسترسی آسان آن‌ها برای دفع مواد زائد و فاضلاب است (Mahvi et al, 2005 ; Samarghandi et al, 2007). رودخانه ارس جزو رودخانه‌های مرزی و

بین‌المللی محسوب می‌شود؛ به گونه‌ای که چهار واحد سیاسی مستقل یعنی ایران، ترکیه، جمهوری آذربایجان و جمهوری ارمنستان با توجه به کارکردهای متعدد این رودخانه، به دنبال منافع خاص و یا مشترک خود هستند. از این‌رو، مسأله آب، منارعات و همکاری‌هایی را در بین دولت‌های ساحلی رودخانه مزبور شکل داده است. منابع آبی رودخانه ارس هم از نظر کمیّت (تحت تأثیر سدسازی‌های ناهماهنگ و استفاده بی‌رویه برای مقاصد گوناگون) و هم از منظر کیفیت (تحت تأثیر آلودگی‌های ناشی از تخلیه پساب‌های صنعتی و غیره) تنزل یافته و چالش‌هایی را در پی داشته است.

آنچه در این پژوهش حائز اهمیت و تمرکز است، تأثیرگذاری الگوی روابط ژئوپلیتیکی بین کشورهای حاشیه رودخانه ارس بر کیفیت آب به‌عنوان یکی مؤلفه‌های کلیدی در مطالعات هیدروپلیتیک و به‌طور خاص آلودگی‌های زیست‌محیطی رودخانه ارس است که به‌عنوان یکی از منابع و سرچشمه‌های تنش در روابط بین کشورهای ساحلی رودخانه مذکور ارزیابی می‌گردد. بر همین اساس، مسأله اساسی این پژوهش بر مبنای این سؤال محوری قرار دارد که الگوهای روابط ژئوپلیتیکی بین کشورهای حوضه آبریز ارس چه تأثیری بر هیدروپلیتیک رودخانه ارس از منظر کیفیت آب و استمرار آلودگی آن داشته است؟ در این راستا، پژوهش حاضر بر این فرض استوار است که الگوی روابط ژئوپلیتیکی کشورهای حوضه آبریز ارس و به تبع آن قرارگیری ایران و ارمنستان در یکی از طرفین صف‌بندی‌های ژئوپلیتیکی منطقه‌ای در کنار موقعیت بالادستی و هیدروپاور ارمنستان باعث شده است تا این کشور در زمینه اقدامات کنترلی و جلوگیری از ورود آلاینده‌ها به رود ارس، واکنش‌های مثبتی نداشته و کاهش کیفیت آب و آلودگی‌های زیست‌محیطی آن تداوم داشته باشد.

روش پژوهش. پژوهش حاضر به لحاظ روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی و از نظر هدف پژوهش، کاربردی است. در جمع‌آوری اطلاعات نیز از منابع کتابخانه‌ای، مقالات و پایگاه‌های اینترنتی معتبر و نتایج و یافته‌های پژوهش‌های مرتبط با روابط ژئوپلیتیکی کشورهای حوضه آبریز ارس، هیدروپلیتیک رود ارس و کیفیت آب رودخانه ارس استفاده شده است. در مرحله نخست، منابع مطالعاتی شناسایی و در مرحله دوم مطالب مهم استخراج و یافته‌های مورد نیاز گردآوری شد و در مرحله پایانی، نتایج و یافته‌ها در راستای الگوهای روابط ژئوپلیتیکی بین کشورهای حوضه آبریز ارس و تأثیر آن بر هیدروپلیتیک رودخانه ارس از منظر کیفیت آب و استمرار آلودگی آن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

حوزه پژوهش. حوضه آبریز رودخانه ارس، شمالی‌ترین گستره هیدرولوژی ایران را بین عرض‌های ۳۸ تا ۴۰ درجه شمالی تشکیل می‌دهد. این حوضه از دیدگاه اقلیم‌شناسی کلان‌مقیاس، دارای ویژگی‌های مناطق معتدل عرض‌های میانی کره زمین است. با این حال، وجود مناطق کوهستانی و مرتفعی چون دامنه‌های سبلان و آرات و دشتهای وسیعی که در تراز پایین‌تر از ۵۰۰ متر قرار دارند، موجب تنوع اقلیمی قابل توجهی در این حوضه شده است (طالبی و پرویشی، ۱۳۹۸: ۲۰۰۴). رود ارس ۱۰۷۲ کیلومتر طول دارد که ۴۵۰ کیلومتر آن در مرز ایران است (جعفری، ۱۳۷۴: ۳) و طول مرز آبی رود ارس با قفقاز ۴۷۵ کیلومتر است (حافظزاده، ۱۳۹۲: ۳۱۷). حوضه آبریز رودخانه ارس یکی از حوضه‌های باز ایران است که در تقسیم‌بندی حوضه‌های آبریز ایران، حوضه فرعی به‌شمار می‌رود و زیرمجموعه حوضه آبریز دریای خزر است. حوضه آبریز رودخانه ارس با مساحت بیش از صد هزار کیلومتر مربع، قسمت‌هایی از خاک کشور ترکیه، جمهوری آذربایجان، ارمنستان و ایران را در برمی‌گیرد (دستورانی و یزدان‌پناه قرایی، ۱۳۹۹: ۲۶) و ۳۸ درصد آن در جمهوری‌های آذربایجان و ارمنستان، ۲۳ درصد در خاک ترکیه و ۳۹ درصد حوضه آبریز در قلمرو ایران واقع است (شکل شماره ۱) (افشین، ۱۳۷۳: ۴۰).

رودخانه ارس از دو شاخه مجزا سرچشمه می‌گیرد: یکی از ارتفاعات ترکیه موسوم به «مین-گول‌داغ» به ارتفاع ۳۱۵۲ متر در جنوب ارزروم سرچشمه می‌گیرد؛ ابتدا به طرف شمال غرب و سپس به طرف شمال شرق جریان می‌یابد و پس از گذشتن از مشرق «حسن‌قلعه» به طرف شرق جاری می‌شود و از جنوب ارتفاعات قارص و شمال کوه‌های آرات بزرگ با جذب شاخه‌های متعددی جریان پیدا می‌کند و وارد جلگه ایروان در خاک ارمنستان می‌گردد. شاخه دیگر آن از کوه «واردینسکی» قفقاز سرچشمه می‌گیرد. این دو شاخه در محلی معروف به زنگنه در منتهی-الیه شمال غربی ایران، مرز مشترک ایران، ارمنستان و ترکیه را تشکیل می‌دهد. از آن پس و پس از پیوستن به رودخانه آراچای، رودخانه ارس مرز مشترک ایران، جمهوری ارمنستان و جمهوری آذربایجان را تشکیل می‌دهد (حافظزاده، ۱۳۷۴: ۱). نهایتاً این رودخانه به داخل قلمرو ملی جمهوری آذربایجان وارد شده و پس از اتصال به شاخه اصلی کورا به دریای خزر تخلیه می‌گردد (شجاع و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰).

شکل شماره ۱. محدوده حوضه آبریز فرامرزی ارس

منبع: ذکی و همکاران، ۱۴۰۳

پیشینه پژوهش. پژوهش حاضر، تحلیل تأثیر روابط ژئوپلیتیکی کشورهای حوضه آبریز ارس بر هیدروپلیتیک آن را مورد توجه و تمرکز قرار داده و از این نظر، دارای نوآوری است و برای نیل به هدف این پژوهش، می‌توان از دو دسته منابع بهره برد: دسته اول، پژوهش‌هایی هستند که به‌طور خاص هیدروپلیتیک رودخانه ارس را مورد توجه قرار داده‌اند و دسته دوم، شامل پژوهش‌های مرتبط به آلودگی‌های آب رودخانه ارس هستند. در این راستا، در ادامه به برخی از مهم‌ترین پژوهش‌ها مبتنی بر دو دسته پژوهش‌های مذکور اشاره می‌گردد:

ذکی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان بررسی و تحلیل هیدروپلیتیک رودخانه-های بین‌المللی با تأکید بر رودخانه مرزی ارس بیان می‌دارند که فرضیه پژوهش یعنی غلبه روند هیدروپلیتیک همکاری بر هیدروپلیتیک منازعه در رودخانه ارس از زمان بین‌المللی شدن آن مورد تأیید قرار می‌گیرد.

دلالت و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان تبیین مناسبات هیدروپلیتیک کشورهای حوضه آبریز کورا - ارس بیان می‌دارند که مهم‌ترین عوامل مؤثر در مناسبات هیدروپلیتیک کشورهای حوضه آبریز کورا - ارس؛ سدسازی ترکیه، آلودگی رودخانه توسط

ارمنستان، مشخص نبودن رژیم حقوقی رودخانه ارس - کورا، طرح‌های توسعه اقتصادی کشورهای حوضه آبریز، ضعف مدیریت منابع آب حوضه آبریز و پیامدهای آن تهدید امنیت غذایی کشاورزی، تهدید سلامتی انسان‌ها، مهاجرت، خشکیدن دشت‌های حاصلخیز ناحیه به‌ویژه مغان به دلیل آلودگی، نابودی جنگل‌های ارسباران، تهدید امنیت ملی ایران در شمال باختری کشور و کشمکش و تنش در آینده بین کشورهای حوضه آبریز و کاهش کیفیت آب رودخانه است.

دلالت و همکاران (۱۴۰۲) در تحقیقی با عنوان مواضع بازیگران کلیدی جمهوری - اسلامی ایران در هیدروپلیتیک رودخانه مرزی ارس معتقدند که بیش‌ترین اولویت در بین اهداف بازیگران، امنیت غذایی و مهم‌ترین بازیگر وزارت نیرو و اثرگذارترین بازیگر وزارت امور خارجه، وزارت کشور و سازمان محیط زیست و اثرپذیرترین بازیگر وزارت نیرو است و بدین - ترتیب، بین سازمان محیط زیست، وزارت امور خارجه، وزارت نیرو و وزارت کشور قوی‌ترین همگرایی را در بین بازیگران بر سر اهداف یا وظایف و راهبرد وجود دارد.

دلالت و همکاران (۱۴۰۲) همچنین در مقاله‌ای با عنوان تعیین اثرگذاری هیدروپلیتیک کشورهای حوضه آبریز کورا - ارس بر امنیت زیست‌محیطی ایران با استفاده از روش مکتور مدعی هستند؛ در مناسبات هیدروپلیتیک کشورهای حوضه آبریز کورا - ارس، کشورهای ترکیه و ارمنستان بیش‌ترین اثرگذاری و کشورهای ایران اثرپذیری بسیار بالا و جمهوری آذربایجان اثرگذاری بسیار پایینی نسبت به کشورهای بالادست حوضه آبریز کورا - ارس دارند.

دلالت و کاویانی‌راد (۱۴۰۳) در پژوهشی با عنوان شناسایی عوامل کلیدی تأثیرگذار در آینده مناسبات هیدروپلیتیک حوضه آبریز کورا - ارس، نتیجه‌گیری می‌نمایند که کشورهای پایین‌دست حوضه آبریز برای تعیین میزان رژیم حقوقی، دسترسی عادلانه به آب و مدیریت یکپارچه مشترک منابع آب با کشورهای بالادست حوضه از جمله ترکیه به توافقاتی دست یابند.

رشیدی و همکاران (۲۰۲۲) در پژوهشی به تجزیه و تحلیل چندمعیاره عدم تقارن قدرت در حوضه رودخانه فرامرزی ارس پرداخته‌اند و نتایج حاکی از آن است که تغییر وزن در قدرت چانه‌زنی، بیش‌ترین تأثیر را بر رتبه‌بندی قدرت کشورها دارد.

حاجی‌حسینی و همکاران (۲۰۲۳) در تحقیقی با عنوان تضاد و همکاری در حوضه رودخانه بین‌المللی ارس: وضعیت، روند و آینده معتقدند که دستاوردهای حوضه‌ای حاصل از توافقات متعدد، پروژه‌های مشترک آبی و کمیسیون‌های فنی مشترک در ابتدا زمینه‌ساز همکاری بوده است. با این حال، درگیری زمینی قره‌باغ کوهستانی و پیامدهای آن بر ژئوپلیتیک حوضه و همچنین کیفیت آب و پروژه‌های آب بالادست می‌تواند درگیری بیش‌تری ایجاد کند.

چارچوب مفهومی و نظری. هیدروپلیتیک: ادبیات اولیه درباره هیدروپلیتیک، برای توصیف جوامع مختلف بر سر مدیریت منابع آب مورد استفاده قرار گرفت. بارزترین نمونه آن نظریه استبداد شرقی اثر ویتفولگ است. او بر این باور است که در محیط‌های خشک و نیمه-خشک به‌علاّت کمبود آب، برای توسعه کشاورزی انحصاری، مدیریت منابع آب و اجبار نیروی کار پدید آمد (Rogers & Crow-Miller, 2017:2). اولین بار جان واتربری، واژه هیدروپلیتیک را در کتاب خود به نام هیدروپلیتیک دره رود نیل به کار برد. سیاست آب (هیدروپلیتیک) علم بررسی آب به‌عنوان یک عنصر طبیعی و عملکردهای سیاسی آن تعریف شده است. هیدروژئوپلیتیک بر نقش فزاینده منابع آب به‌ویژه رودخانه‌ها به یک عامل ژئوپلیتیکی دلالت می‌کند. بخش‌های هیدروپلیتیک عبارتند از: ۱) هیدروپلیتیک مثبت (همکاری)؛ ۲) هیدروپلیتیک تنش‌زا (Rai et al, 2016). در تعریف هیدروپلیتیک آمده است: این علم مرتبط به توانایی ژئوپلیتیک نهادهای سیاسی برای مدیریت منابع مشترک آبی با روشی پایدار، یعنی بدون تنش و درگیری است (UNEP, 2007:22). آرون پی. الهانس در تعریف هیدروپلیتیک می‌نویسد: هیدروپلیتیک مطالعه سیستماتیک درگیری‌ها و همکاری‌های دولت‌ها بر سر منابع آبی است که فراتر از مرزهای بین‌المللی قرار دارد (Elhance, 1997). اصطلاح هیدروپلیتیک، به روابط بین کشورها اعم از همکاری یا جنگ و نزاع، با توجه به منابع آبی مشترک و پتانسیل موجود در این مورد اشاره دارد. هیدروپلیتیک، منعکس شده از هیدرولوژی و فرایندهای سیاسی است که در اکثر مرزهای آبی بین‌المللی، یک موضوع بزرگ و نگران‌کننده است (Martigngo, 2011:93). عبارت هیدروپلیتیک اغلب برای اشاره به درگیری‌های آب مرزی و مذاکرات بین دولت‌های مستقل به کار می‌رود (Han & Webber, 2020: 2). هم‌چنین این مفهوم، به بررسی تعامل بین بازیگران دولتی و غیردولتی در مورد تخصیص و استفاده از آب می‌پردازد که به‌نوعی بر حاکمیت آن نیز دلالت دارد (Turton & Henwood, 2002: 16). هیدروپلیتیک را می‌توان علم مطالعه ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی آب تعریف کرد که هدف آن ارتقای ثبات سیاسی جوامع، امنیت منطقه‌ای، کامیابی و توسعه اقتصادی و توسعه پایدار زیست‌محیطی است (Kehl, 2011: 73). بررسی همکاری‌ها و بحران‌های ناشی از کمبود منابع آب به‌صورت یکی از مباحث مورد توجه در جغرافیای سیاسی درآمده است و شاخه‌ای از علم جغرافیای سیاسی که به بررسی این موضوع می‌پردازد، هیدروپلیتیک نامیده می‌شود. در رویکردهای مختلف درباره هیدروپلیتیک بر روی عواملی مانند تعامل و تنش، رقابت ژئوپلیتیکی، و بازیگری

دولت‌ها و حضور در حوضه‌های آبریز بین‌المللی تأکید می‌شود (نیومن، ۲۰۰۶). در واقع، هیدروپلیتیک مطالعه سیستماتیک روابط میان دولت‌ها، بازیگران غیردولتی، و سایر عناصر مانند نهادهای منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای درباره استفاده انحصاری از آب‌های بین‌المللی است. این تعریف بر موارد زیر تأکید دارد: (۱) بررسی روابط ژئوپلیتیکی متقابل میان دولت‌ها و بازیگران غیردولتی؛ (۲) تأکید بر بازیگران منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای؛ (۳) تلاش در جهت استفاده انحصاری از آب؛ (۴) اعمال حاکمیت بر رودهایی که هم جنبه ملی دارند هم جنبه بین‌المللی (Turton & Henwood, 2002: 15-16). کمبود آب یا اجازه عبور آب از مرزهای بین‌المللی، به‌گونه‌ای روزافزون در روابط ژئوپلیتیکی کشورها با یکدیگر اثر می‌گذارد. امروزه، آب که آن را طلای آبی نامیده‌اند، در روابط ژئوپلیتیک در مقیاس منطقه‌ای و جهانی نقش بسیار مهمی دارد. این ماده حیاتی که ابزارهای رقابت ژئوپلیتیکی میان کشورها است، در آینده‌ای نزدیک، به‌ویژه بین کشورهایی که با کمبود آب روبه‌رو هستند، می‌تواند منجر به تنش ژئوپلیتیکی میان کشورها شود (Kaplan, 1994: 190). مهم‌ترین زمینه‌های هیدروپلیتیک که بر روابط ژئوپلیتیکی میان کشورها تأثیر گذارند، عبارتند از: «رودخانه‌های بین‌المللی»، «مرزهای دریایی مشترک» و «عامل زیست‌محیطی» (زارعی و همکاران، ۱۴۰۰: ۸۲۵ - ۸۲۴).

روابط ژئوپلیتیکی. «روابط ژئوپلیتیکی» روابط میان دولت‌ها و بازیگران سیاسی است بر اساس امکاناتی که محیط جغرافیایی در اختیار آن‌ها قرار می‌دهد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۴۵). در واقع، «روابط ژئوپلیتیکی» روابطی است که بین کشورها و بازیگران سیاسی بر پایه ترکیب عناصر سیاست، قدرت و جغرافیا شکل می‌گیرد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۶۳ - ۳۶۲). جغرافیا نقش بسترساز را برای شکل‌گیری روابط ژئوپلیتیکی میان کشورها ایفا می‌کند. در این میان، بسترها و زمینه‌های جغرافیایی روابط متفاوت‌اند. برخی اندیشمندان، مؤلفه‌های جغرافیایی نظیر موقعیت جغرافیایی، تغییرات آب‌وهوایی، مهاجرت و مسایل زیست‌محیطی را بسترها و زمینه‌های جغرافیایی روابط ژئوپلیتیک میان کشورها می‌دانند (Pismennaye et al, 2015). به‌طور کلی، روابط ژئوپلیتیک عبارت است از «مطالعه روابط و درگیری‌های بین‌الملل از منظر جغرافیا. به‌عبارتی، مطالعه چشم‌انداز در این تعریف، موقعیت، فاصله و الگوی توزیع منابع طبیعی و انسانی است که تأثیرات مهمی بر روابط ژئوپلیتیک دارد (برادن و شلی، ۱۳۸۷: ۵). ابعاد روابط ژئوپلیتیک در پنج بُعد تعامل، تقابل، نفوذ، رقابت و سلطه قرار دارد. تعامل ژئوپلیتیکی عبارت است از وضعیته امنیتی که توسط مناطق یا گروهی از کشورها کسب می‌شود. یک همگرایی مؤقت‌آمیز از کاهش افراط‌گرایی به‌طوری که احتمال به‌کاربردن خشونت توسط کشورها برای حل‌کردن اختلافات‌شان کم می‌شود (Rosamond, 2000: 42-43).

تقابل ژئوپلیتیکی نوعی از رقابت است که در آن طرفین در عین تلاش و تقلا برای دستیابی به منابع کمیاب، سعی می‌کنند با تقویت موضع و ارتقای موقعیت و منزلت خود، دیگری را از رسیدن به هدف مطلوب بازدارند، منصرف یا خارج کنند (دوئروتی و فالتزگراف، ۱۳۸۳: ۲۸۷). رقابت ژئوپلیتیکی به وضعیتی اطلاق می‌شود که کشورها و دولت‌ها به‌طور مستمر با یکدیگر در راستای گسترش منافع خود رقابت می‌کنند و به‌دنبال تغییر نظم موجود به نفع خودشان هستند (Blacksell, 2006: 5). نفوذ ژئوپلیتیکی به‌نوعی منعکس-کننده سلطه و اقتدار و نتیجه نابرابری قدرت است. نفوذ همان سلطه نامرئی در فضای جغرافیایی و انسان‌های ساکن در آن است. نفوذ ژئوپلیتیکی عبارت است از ظرفیت و توان یک بازیگر برای تغییر یا تحمیل رفتاری خاص بر بازیگر دیگر در سیستم بین‌المللی (Doncand, 2004: 537). رابطه ژئوپلیتیکی مبتنی بر سلطه از نامتوازن بودن قدرت کشورها ناشی می‌شود؛ به طوری که رابطه‌ای یک‌سویه و از بالا به پایین بین دولت و بازیگر قوی با دولت ضعیف و کم‌قدرت شکل می‌گیرد و دولت قدرتمند سرنوشت دولت ضعیف را به‌طور -مستقیم یا غیرمستقیم تعیین می‌کند (Parker, 2016: 16).

رودخانه بین‌المللی. نگاهی به نقشه جغرافیای سیاسی جهان حکایت از عدم تطابق مرزهای سیاسی با حوضه‌های آبریز رودخانه‌های بین‌المللی دارد؛ به نحوی که در حال حاضر بیش از ۴۰ درصد از جمعیت جهان در مناطقی زندگی می‌کنند که حوضه آبریز بین دو یا چند کشور مشترک است و ۵۰ تا ۶۵ درصد از وسعت هر یک از قاره‌ها را حوضه‌های آبریز مشترک تشکیل می‌دهد. در حال حاضر، تعداد ۲۸۶ رودخانه بین‌المللی بین دو یا چند کشور مشترک است که این حوضه‌های آبی مشترک منبع بیش از ۶۰ درصد آب آشامیدنی دنیاست (Lszerwits, 1994: 3). این رودخانه‌های بین‌المللی بستری هیدروپلیتیکی برای شکل‌گیری روابط میان کشورها هستند؛ به‌گونه‌ای که در بین ۲۸۶ رودخانه فرامرزی که تقریباً نیمی از جهان را پوشش می‌دهد، الگوی تعامل و همکاری بیش‌تر از تقابل و رویارویی بوده است (زرقانی و صالح‌آبادی، ۱۳۹۲: ۱)؛ بنابراین، رودخانه‌های بین‌المللی به‌عنوان یک مؤلفه هیدروپلیتیک بر روابط ژئوپلیتیکی کشورها تأثیرگذارند. ایران دارای ۸۹ رودخانه مرزی است که شامل ۱۷ رودخانه مشترک با کشورهای هم‌جوار، چهار رودخانه ورودی و ۶۸ رودخانه خروجی است که این رودخانه‌ها به شکل‌گیری الگوهای روابط میان ایران و کشورهای پیرامون منجر می‌شود. وجود روابط مسالمت‌آمیز در نظام حقوقی رودخانه دانوب

و نظام حقوقی دریای سیاه هم مصداقی برای همکاری و نیز تنش رودخانه‌های بین‌المللی در روابط ژئوپلیتیکی میان کشورهاست (زارعی و همکاران، ۱۴۰۰: ۸۲۵).

عامل زیست‌محیطی. امروزه توسعه بحران‌های زیست‌محیطی و تبعات آن مثل گرم‌شدن زمین، کاهش لایهٔ ازن، کمبود آب شیرین، کمبود خاک مرغوب، بیابان‌زایی، آلودگی هوا، باران‌های اسیدی، انهدام زباله‌های سمی، جنگل‌زدایی، صدمه به تنوع زیست و آلوده‌شدن دریاها (برادن و شلی، ۱۳۸۷) به شکل‌گیری الگوهای روابط ژئوپلیتیکی مثل تعامل و همکاری یا کشمکش بین گروه‌ها و انبای بشر و بازیگران سیاسی منجر شده است. در این راستا، مراقبت از محیط‌زیست نیز یکی از اصول مشخص جغرافیای سیاسی به‌شمار می‌رود و دلایل توجیه‌کننده گوناگونی وجود دارد که چرا باید حکومت‌ها و ملت‌ها از محیط‌زیست بیش‌تر مراقبت کنند. از جمله این دلایل می‌توان به بحران‌هایی در نواحی کلیدی و مهم جهان اشاره کرد که به‌طور فراوانی زمینه بروز خشونت‌های گروهی و تنش ژئوپلیتیکی بین کشورها را فراهم آورده است و گاهی اوقات فشارهایی پدید می‌آورد که به برانگیختن برخورد‌های قومی، آشوب‌های شهری و شورش‌ها کمک می‌کند. این خشونت‌ها بر منافع ملی کشورها به‌دلیل ایجاد بی‌ثباتی در روابط اقتصادی و تجاری، ایجاد بلاهای پیچیدهٔ انسانی و تحریک مهاجرت‌های بی‌رویه - که به اقدامات نظامی منجر می‌شود - تأثیر می‌گذارد (أتوا و همکاران، ۱۳۸۰: ۴۶۳). هومر و دیکسون معتقدند که فرسایش لایهٔ قابل کشاورزی، قطع درختان جنگلی و نابودی آن‌ها و استفاده بیش‌تر از آب و مواردی از این قبیل به تنش ژئوپلیتیکی میان کشورها منجر می‌شود. علت این امر نیز آن است که همین منابع نیز اولاً نادر و کمیاب‌اند؛ ثانیاً برای استمرار حیات انسان ضروری‌اند؛ ثالثاً قابلیت کنترل فیزیکی را دارند (Homer-Dixon, 1991: 107)؛ بنابراین، اثر عامل زیست‌محیطی در قالب گرم‌شدن کره زمین، تغییرات اقلیمی، مهاجرت‌های اقلیمی، پناهنده‌های زیست‌محیطی، کمبود منابع آب آشامیدنی و غیره در روابط ژئوپلیتیکی کشورها یک مؤلفهٔ تأثیرگذار است (Pismennay et al, 2015).

۱. یافته‌های پژوهش

آلودگی آب رودخانهٔ ارس؛ از شایعه تا واقعیت. برخی اظهارنظرهای مسئولین و رسانه‌ها، وجود آلودگی در رودخانهٔ ارس به‌ویژه آلودگی ناشی از تخلیه پساب‌های صنعتی و فلزات سنگین توسط ارمنستان را غیرواقعی و ناشی از شایعات ارزیابی می‌کنند. لکن، اظهارات و گزارش‌ها بسیاری از مسئولین، نهادها و مراکز علمی و تحقیقاتی ایران از یک‌سو و نتایج پژوهش‌های علمی پیرامون آلودگی رودخانهٔ ارس از جانب ارمنستان از سوی دیگر به‌وضوح

حاکمی از کاهش کیفیت آب ارس و آلودگی‌های زیست‌محیطی آن ناشی از ورود فلزات سنگین و نظایر آن در نتیجه تخلیه فاضلاب‌های صنعتی ارمنستان به داخل رود ارس است که در ادامه این بخش به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۱. اظهارات و گزارشات مسئولین ایران، مراکز علمی و تحقیقاتی پیرامون آلودگی رود ارس

منابع	اظهارات / گزارش‌ها	مسئولین / نهادها
(ایرنا، ۱۴۰۲/۱۲/۱۵).	اقدامات مشترک ۲ کشور [ایران و ارمنستان] در سال‌های گذشته و به‌ویژه تصویب نقشه راه قطع ورود آلودگی به رودخانه ارس در نشست ۲۵ گام مهمی در حل مسئله و توسعه روزافزون روابط دو کشور دوست و همسایه، ایران و ارمنستان دانست.	معاون محیط زیست انسانی سازمان حفاظت محیط‌زیست
پایگاه اطلاع‌رسانی دولت، ۱۴۰۲/۰۸/۲۵،	دولت‌های دو کشور [ایران و ارمنستان] برای حل‌وفصل قطعی موضوع ورود آلودگی‌های معدنی و صنعتی به رودخانه ارس طی یک سال اقدام می‌کنند	گزارش روابط عمومی سازمان حفاظت محیط زیست
(سایت عصر ایران، ۱۴۰۳/۰۲/۲۸ و تلبناک، ۱۴۰۳/۰۲/۲۸).	در راستای حل آلودگی رود ارس، اخیراً سازمان حفاظت از محیط زیست کمیسیون مشترکی با طرف ارمنستانی تشکیل دادند	مدیر عامل شرکت آب منطقه‌ای استان آذربایجان شرقی
(خبرگزاری صدا و سیمه، ۱۴۰۰/۰۷/۲۵). (سفارت ایران در ایروان، ۱۴۰۰/۰۷/۲۰).	- در سفر اخیری که به ارمنستان داشتیم، یکی از مهم‌ترین مباحث مسئله آلودگی رود ارس بود. - وضعیت آلودگی رود ارس از جمله نگرانی‌های ما بوده است	دادستان کل کشور
(خبرگزاری میزان، ۱۴۰۱/۰۸/۰۴).	بحث آلودگی رود ارس را پیگیر هستیم، منشأ بخشی از آلودگی این رود از کشورهای همسایه است	دادستان آذربایجان - شرقی
(خبرگزاری آنادولو، ۲۰۲۳/۱۱/۱۹)	فعالیت نیروگاه هسته‌ای قدیمی و فرسوده متسامور، علت اصلی آلودگی رودخانه ارس و شیوع سرطان در استان اردبیل است.	اعضای فراکسیون محیط‌زیست مجلس ایران
(ایسنا، ۱۴۰۲/۱۰/۲۸).	پیگیری آلودگی رودخانه ارس از طریق پساب نیروگاه متسامور ارمنستان در جلسه کمیسیون امنیت ملی و سیاست خارجی مجلس با حضور وزیر خارجه مطرح شد	نماینده مردم شهرستان‌های گرمی و انگوت
(همشهری آنلاین، ۱۴۰۲/۰۳/۲۴).	- درباره آلودگی آب رودخانه ارس به پساب رادیواکتیو ناشی از تخلیه پساب‌های نیروگاه	نماینده مردم مشکین شهر

	<p>ارمنستان به این رودخانهٔ مرزی هشدار داد. - پساب نیروگاه متسامور در ارمنستان که از منظر مجلهٔ نشنال جئوگرافیک خطرناک‌ترین نیروگاه جهان است به رودخانهٔ ارس می‌ریزد.</p>	
<p>(خبرگزاری آنادولو، ۲۰۲۳/۱۱/۱۹)</p>	<p>فعالیت نیروگاه اتمی قدیمی «متسامور» ارمنستان باعث آلودگی آب رودخانهٔ ارس در سال‌های اخیر شده است.</p>	<p>کمیسیون توسعه پایدار اتاق بازرگانی ایران</p>
<p>(سایت خبری تحلیلی عصر ایران، ۱۴۰۲/۰۳/۲۹).</p>	<p>نتایج آنالیز نمونه‌های آب نشان می‌دهد که در ایستگاه مربوط به «گردشت» که در پایین‌دست هر سه «سد باطله» قرار دارد، غلظت فلزات و عناصر در آب رودخانهٔ ارس به‌طور معنی‌داری نسبت به ایستگاه‌های بالادست یعنی «دوزال» (ما بین سد باطله دوم و سوم) و همچنین بالادست روستای نوردوز افزایش می‌یابد. این موضوع نشان‌دهنده آن است که پساب تخلیه‌شده از سد باطلهٔ سوم، احتمالاً نقش بسزایی در این خصوص ایفا می‌کند و آلودگی ناشی از سد باطله سوم به‌صورت چشمگیری بر کیفیت آب رودخانهٔ ارس تأثیر می‌گذارد.</p>	<p>گزارش «دفتر مدیریت و حفاظت آلودگی آب و خاک سازمان حفاظت محیط زیست کشور» با همکاری «مرکز تحقیقات سلامت و محیط زیست دانشگاه علوم پزشکی تبریز»</p>
<p>(سایت خبری تحلیلی عصر ایران، ۱۴۰۲/۰۳/۲۹).</p>	<p>بررسی‌ها و آزمایش‌های انجام‌شده حاکی از ورود پساب‌ها و آلاینده‌های صنعتی و معدنی بسیار مضر در رودخانهٔ ارس ... در سالیان گذشته و با بی- توجهی مسئولین کشور ارمنستان، ارس به وسیله پساب‌های صنعتی، معدنی و رادیواکتیو، مورد آلودگی بسیار خطرناکی قرار گرفته است.</p>	<p>گزارش اعضای «گروه جغرافیای سیاسی دانشگاه «شهید بهشتی» و «گروه ژئوپلیتیک دانشگاه «عالی دفاع ملی»</p>

منبع: یافته‌های پژوهش‌گران

علاوه بر این، طبق اخبار منتشر شده در خبرگزاری آنادولو بر اساس گزارش‌های ترکیه و اتحادیه اروپا، نیروگاه متسامور ارمنستان دارای حداقل استانداردهای ایمنی لازم نبوده و باید فوراً تعطیل شود. اتحادیه اروپا پیشنهاد کمک ۱۰۰ میلیون یورویی به ارمنستان در صورت تعطیلی این نیروگاه ساخته‌شده در دوره اتحاد جماهیر شوروی را داده است. این خبرگزاری همچنین می‌افزاید: رسانه‌های ایران هفته گذشته از امضای «تفاهم‌نامه همکاری میان ایران و ارمنستان برای پایش و قطع ورود آلودگی به رود ارس» توسط معاونین سازمان محیط زیست دو کشور خبر دادند (خبرگزاری آنادولو، ۲۰۲۳/۱۱/۱۹).

یافته‌های پژوهش‌های علمی پیرامون آلودگی رود ارس. مهم‌ترین منابع آلاینده رود ارس از طریق ارمنستان، پساب و زه‌آب‌های معادن مس و مولیبدن آگاراک می‌باشد که وارد ارس می‌شود. سدهای باطله این معادن با فاصله کم‌تری نسبت به رود ارس واقع شده‌اند که مقادیر قابل توجهی فلزات سنگین را روانه رود ارس می‌کنند. موقعیت سدهای باطله آلوده‌کننده رود ارس به همراه یافته‌های پژوهش‌های علمی پیرامون آلودگی رود ارس در شکل شماره (۲) و جدول شماره (۲) ارائه می‌گردد.

شکل شماره ۲. موقعیت سدهای باطله آلوده‌کننده رود ارس

منبع: پژوهشگران با استفاده از نقشه‌های بین‌المللی

جدول شماره ۲. یافته‌های پژوهش‌های علمی پیرامون آلودگی رود ارس

عنوان	مؤلفان / نویسندگان	سال نشر	نتیجه / توضیح
تعیین اثرگذاری هیدروپلیتیک کشورهای حوضه آبریز کورا - ارس بر امنیت زیست‌محیطی ایران با استفاده از روش مکتور	دلالت و همکاران	۲۰۲۳	در مناسبات هیدروپلیتیک کشورهای حوضه آبریز کورا - ارس، کشورهای ترکیه و ارمنستان بیش‌ترین اثرگذاری و کشورهای ایران اثرپذیری بسیار بالا و جمهوری آذربایجان اثرگذاری بسیار پایینی نسبت به کشورهای بالادست حوضه آبریز کورا - ارس دارند و رشد جمعیت، صنایع سدسازی‌های بی‌رویه کشورهای بالادستی تغییر اقلیم و آلودگی رودخانه، تغییر اقلیم و ناپایداری آن، برداشت‌های بی‌رویه از رودخانه و تغییر الگوی کشاورزی از عوامل محدودکننده آب رودخانه‌های کورا - ارس و به دنبال آن باعث تنش در این حوضه است.
اثرات زیست‌محیطی آلودگی رودخانه ارس	کریمی و همکاران	۲۰۲۰	تخلیه پساب‌های کشاورزی، صنعتی و شهری به رودخانه در قسمت‌های بالای منطقه مورد مطالعه، بزرگ‌ترین تهدید برای محیط زیست قسمت‌های پایین است.
پایش فلزات سنگین در آب، رسوبات و فراگمیت‌های استریلیایی رودخانه ارس در امتداد مرز ایران و ارمنستان	اعظمی و تابان	۲۰۱۸	این پژوهش با هدف تعیین غلظت فلزات سنگین در رودخانه مرزی ایران و ارمنستان انجام شد و بیش‌ترین و کم‌ترین غلظت به ترتیب مربوط به Al (2600ppb) و Cd (0.4ppb) بود. پارامترهای B، Cu، Mo و Al همگی بالاتر از حد استاندارد بودند. نتایج به‌دست‌آمده از نمونه‌برداری رسوب و ریشه نشان داد که غلظت مس بیش از حد استاندارد است.
توزیع فلزات سنگین در آب رودخانه ارس	ناصحی و همکاران	۲۰۱۲	در این تحقیق، غلظت فلزات سنگین در این رودخانه در اطراف استان اردبیل طی سال ۱۳۸۹ در هر چهار فصل (بهار، تابستان، پاییز، زمستان) مورد بررسی قرار گرفت. معادن یکی از راه‌های ورود فلزاتی مانند مس ارمنستان به آب هستند.

<p>مهم‌ترین عوامل مؤثر در مناسبات هیدروپلیتیک کشورهای حوضه آبریز کورا - ارس؛ سدسازی ترکیه، آلودگی رودخانه توسط ارمنستان، مشخص نبودن رژیم حقوقی رودخانه ارس - کورا، طرح‌های توسعه اقتصادی کشورهای حوضه آبریز، ضعف مدیریت منابع آب حوضه آبریز، پیامدهای آن تهدید امنیت غذایی کشاورزی، تهدید سلامتی انسان‌ها، مهاجرت، تهدید امنیت ملی ایران در شمال‌باختری کشور و کشمکش و تنش در آینده بین کشورهای حوضه آبریز و کاهش کیفیت آب رودخانه است.</p>	<p>۱۴۰۲</p>	<p>دلالت و همکاران</p>	<p>تبیین مناسبات هیدروپلیتیک کشورهای حوضه آبریز کورا - ارس</p>
<p>کیفیت آب رودخانه ارس بر اثر اقدامات و بهره‌برداری‌های ارمنستان و ترکیه تنزل یافته است و عدم مشارکت این دو کشور در کمیسیون‌های مشترک بهره‌برداری، آلودگی رود ارس و مناقشات قره باغ قبل از (۲۰۲۰) از مهم‌ترین عوامل واگرایی در میان کشورهای حوضه رود ارس می باشد.</p>	<p>۱۴۰۲</p>	<p>کریمی و همکاران</p>	<p>چالش هیدروپلیتیک ایران با ترکیه و کشورهای منطقه قفقاز (آذربایجان و ارمنستان) در ارس: منازعه یا همکاری</p>
<p>با توجه به عدم کنترل کشورهای آذربایجان و ارمنستان بر آلاینده‌های صنعتی و معدنی این کشورها در مناطق مرزی حاشیه رودخانه ارس، بررسی و آزمایشات انجام شده حاکی از ورود پساب‌ها و آلاینده‌های صنعتی و معدنی بسیار مضر در آب این رودخانه است.</p>	<p>۱۴۰۱</p>	<p>ابراهیمی و همکاران</p>	<p>تأثیرات آلودگی رودخانه مرزی ارس توسط کشورهای ارمنستان و آذربایجان بر امنیت و منافع ملی جمهوری اسلامی ایران</p>
<p>ارمنستان در نزدیکی ارس، معادن مس و مولیبدن دارد که پساب آن‌ها را به ارس هدایت می‌کند و با توجه به این‌که فلزات سنگین حالت تجمع می‌دارند و از بین نمی‌روند، در خاک و به تبع آن در گیاهان و بدن موجودات زنده رسوب می‌کند و به بدن انسان منتقل می‌شود.</p>	<p>۱۴۰۰</p>	<p>محبی و همکاران</p>	<p>آلودگی‌های رودخانه و سد ارس: فعالیت‌های انسانی یا تغییرات آب-وهوایی</p>
<p>طی سال‌های اخیر، ورود پساب‌های مختلف از بالادست (از جمله ارمنستان) مانند</p>	<p>۱۳۹۹</p>	<p>کریمی و همکاران</p>	<p>جنبه‌های محیط-زیستی آلودگی‌های</p>

<p>فاضلاب‌های کشاورزی، صنعتی و خانگی موجب شده تا آلودگی‌های شیمیایی و میکروبی خطرناک وارد رودخانه ارس شده و مشکلات عدیده محیط‌زیستی برای بخش‌های مختلف کشاورزی و بهداشتی ناحیه به‌خصوص شهر جلفا شود.</p>			<p>محیطی رودخانه ارس</p>
<p>این مطالعه به کیفیت آب رودخانه ارس براساس برخی فلزات (مولیبدن، مس، آرسنیک و جیوه) در چهار ایستگاه طی چهار فصل در سال ۹۵-۱۳۹۴ پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که حداکثر غلظت عنصر مولیبدن و مس در رسوبات در تمام فصول در ایستگاه‌های ۳ و ۴ ثبت گردید که احتمالاً به‌دلیل تخلیه فاضلاب‌های معادن حاوی مولیبدن، مس، طلا و سایر فلزات کشور ارمنستان در ایستگاه ۳ بوده است.</p>	<p>۱۳۹۶</p>	<p>رامین و همکاران</p>	<p>بررسی و تعیین میزان فلزات (Mo، Cu، Hg، As) در آب و رسوب در محدوده استان آذربایجان شرقی</p>
<p>در این تحقیق تأثیر فلز مس در پوشش گیاهی بخشی از رودخانه ارس با توجه به فعالیت معادن مس در شهر آگازاک ارمنستان بررسی شده و نتایج حاصل بیانگر آن است که میزان مس موجود در نمونه‌های گیاه ایستگاه شماره ۲ به‌طور چشمگیری بالاتر از میزان آن در ایستگاه شماره ۱ است که دلیل آن ممکن است، فعالیت معادن در ناحیه تحقیقاتی باشد.</p>	<p>۱۳۹۲</p>	<p>تابان و همکاران</p>	<p>بررسی تغییرات و غلظت فلز مس بر پوشش گیاهی حاشیه ارس با توجه به فعالیت معدن مس</p>

منبع: یافته‌های پژوهشگران

۲. صف‌بندی‌ها و الگوی روابط ژئوپلیتیکی کشورهای حوضه آبریز ارس

قفقاز جنوبی، عرصه بازیگران ژئوپلیتیکی متعددی است و از دلایل اصلی پیچیدگی وضعیت ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی، وجود درگیری‌ها و یارگیری‌های مختلف به‌واسطه بازیگران ملی، منطقه‌ای و جهانی است. با عنایت به این‌که منافع و علایق ژئوپلیتیکی این کشورها در اغلب موارد با یکدیگر در تضاد است، در نتیجه، عرصه جغرافیایی این منطقه به محل رقابت‌های

ژئوپلیتیکی تبدیل شده است (ذکی و پاشالو، ۱۳۹۶: ۱۳۹). واقعیت فروپاشی اتحاد شوروی و ایجاد خلأ قدرت در منطقه مذکور زمینه‌ساز انبساط فضایی حوزه نفوذ قدرت‌های منطقه-ای و جهانی گردیده که این انبساط فضایی باعث تداخل لایه‌های حوزه نفوذ الگوی کشمکش و رقابت شده است (ولیعقلی‌زاده و ذکی، ۱۳۸۸: ۹). صف‌آرایی بازیگران داخلی کشورهای منطقه‌ای و قدرت‌های جهانی و نقش‌آفرینی‌های متفاوت و متضاد آن باعث شکل‌گیری دو استراتژی در منطقه قفقاز شده است: استراتژی افقی یا شرقی - غربی که مورد علاقه آمریکا، ترکیه، رژیم صهیونیستی، گرجستان و جمهوری آذربایجان است و استراتژی شمالی - جنوبی که مورد علاقه روسیه، ارمنستان و ایران است (افشردی، ۱۳۸۱: ۲۸۱).

نتیجه این دو استراتژی، شکل‌دهی و صورت‌بندی روابط و مناسبات ژئوپلیتیکی مبتنی بر تعامل، تقابل و رقابت بین کشورهای منطقه بر مبنای و چارچوب‌های صف‌بندی‌های شمالی - جنوبی یا شرقی - غربی است که در این صف‌آرایی‌ها متفاوت و متضاد، کشورها برحسب علائق ژئوپلیتیکی و منافع‌شان با یکدیگر، یا الگوی روابط ژئوپلیتیکی تعاملی را دنبال می‌نمایند و یا این‌که بر اساس رقابت و تقابل سعی در محدودسازی بازیگران و کشورهای رقیب هستند. با نگاهی به صف‌بندی‌های ژئوپلیتیکی متفاوت و متضاد فوق‌الاشاره، الگوی روابط ژئوپلیتیکی بین کشورهای حوضه آبریز رود ارس به‌ویژه الگوی روابط تعاملی ایران و ارمنستان که در واقع، متأثر از رویکردهای کلان صف‌بندی‌های ژئوپلیتیکی حاکم بر منطقه می‌باشد و تأثیر آن بر هیدروپلیتیک رودخانه ارس با تأکید بر کیفیت آب و آلودگی‌های زیست‌محیطی، حائز اهمیت است. در ادامه روابط ژئوپلیتیکی دوجانبه ایران با سه همسایه خود در این حوضه به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته است.

روابط ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ارمنستان. روابط

دیپلماتیک جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ارمنستان در ۲۵ دسامبر ۱۹۹۱ با به رسمیت شناختن استقلال ارمنستان توسط ایران آغاز شد (Azimov, 2019: 93). در ۹ فوریه ۱۹۹۲ م. اعلامیه برقراری روابط دیپلماتیک بین ارمنستان و ایران در تهران امضا شد. در آن روز بیانیه‌ای درباره اصول و اهداف روابط ارمنستان و ایران صادر شد. مراسم افتتاحیه رسمی سفارت ایران در ایروان در آوریل ۱۹۹۲ م. و افتتاح سفارت ارمنستان در تهران در دسامبر ۱۹۹۲ م. انجام شد و در سال‌های ۱۹۹۲ تا ۲۰۱۸ م. بیش از ۱۸۰ سند بین دو کشور امضا شد (Azimov, 2019: 106). نقش و عملکرد استراتژیک فضای سرزمینی ارمنستان همواره در طول تاریخ پایدار بوده است. ارمنستان در طول تاریخ، دو نقش برتر را در میان فضای -

سرزمین ایران، قفقاز جنوبی و دریای سیاه ایفا کرده است: نقش نخست، حائل بودن این سرزمین در میان امپراتوری‌ها و دولت‌های ایرانی مستقر در ایران و یونان بیزانس و روس بود. نقش دوم، قابلیت‌های آن در پیوند دادن فضای سرزمینی ایران به اروپا از راه دریای سیاه است. اینک نیز ارمنستان با وجود وسعت کم به‌عنوان سپر دفاعی روسیه در برابر ناتو، حائل استراتژیک ترکیه و جمهوری آذربایجان و نخجوان - آذربایجان است. همچنین، ارمنستان کوتاه‌ترین راه برای انتقال نفت و گاز غرب دریای خزر به دریای سیاه، مناسب‌ترین فضا برای پیوند ترکیه - جمهوری آذربایجان و جانشینی مناسب نسبت به ترکیه برای پیوند ایران به دریای سیاه و اروپا - البته از طریق گرجستان - است.

به عبارت دیگر، موقعیت جغرافیایی ارمنستان برای ایران، برای دسترسی به کشورهای اروپایی و ضرورت ایفای نقش مؤثر در قفقاز جنوبی از یک‌سو، واقعیت‌های مناقشات قبلی قره‌باغ و محاصره این کشور توسط طرف‌های درگیر و نبود مرز مشترک با روسیه و موقعیت ویژه ایران در منطقه از سوی دیگر، سبب شد مناسبات دو کشور پس از استقلال این کشور توسعه یابد. نیاز ارمنستان هم به داشتن روابط با ایران بسیار حیاتی بوده است. سیاست‌گذاران ارمنی در تدوین سیاست خارجی کشور خود، به روابط راهبردی با ایران جایگاه ویژه‌ای داده‌اند (کولایی و گودرزی، ۱۳۹۴: ۶۱). ویژگی‌های ایران برای ارمنستان بسیار اهمیت دارد. عواملی مانند ساختار اقتصادی، اهداف سیاسی و جغرافیایی - اقتصادی، اصول مذهبی (تشیع)، جایگاه استراتژیک ایران در منطقه (ارتباط با خلیج فارس و دریای عمان)، پیشینه تاریخی و تمدن آن، عوامل فرهنگی، سیاست‌های دفاعی و اهمیت آن به‌عنوان قطب مهمی در ایجاد ثبات در منطقه، منابع سرشار ایران و بازارهای آن و عوامل بسیار دیگر از نکات مورد توجه ارمنستان است (احمدی‌لغورکی و میررضوی، ۱۳۸۳: ۲۰۴). این یک واقعیت غیرقابل انکار است که ارمنستان به دلیل موقعیت جغرافیایی خود با محدودیت‌ها و چالش‌های سختی مواجه است و ارمنستان محصور در خشکی برای دسترسی به جهان خارج به حمایت ایران نیاز دارد؛ چرا که استفاده از مسیر ایران، دسترسی ارمنستان به بازارها و بنادر ایرانی در خلیج فارس را فراهم می‌کند.

بنابراین، مهم‌ترین عوامل گسترش پایدار روابط دو کشور می‌توان این موارد دانست: نیاز ژئوپلیتیک ایران به دسترسی مناسب به اروپا، همسایگی دو کشور، اقلیت ارمنی در ایران، بهره‌برداری مشترک از رود ارس، مبادلات تجاری، اقتصادی و فنی و نیاز ارمنستان به واردات انرژی از ایران (کولایی و گودرزی، ۱۳۹۴: ۶۳ - ۶۲). در چنین شرایطی، ایران به‌دلیل

برخورداری از یک موقعیت جغرافیایی، ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی بی‌همتا، نقش تأثیرگذاری در سیستم منطقه‌ای قفقاز دارد. روابط ایران، روسیه و ارمنستان در سطح کلان بین‌المللی غیر از ضرورت‌های ناشی از نزدیکی جغرافیایی، سابقه تاریخی، همکاری‌های اقتصادی و رقابت منطقه‌ای، به دلیل موقعیت ویژه و سمت‌گیری سیاست خارجی است که هر یک در عرصه سیاست بین‌المللی دارند؛ مسائلی مانند اقدامات یکجانبه آمریکا، مسأله گسترش ناتو به شرق و نفوذ ترکیه در منطقه، موجب نگرانی این کشورها از منزوی شدن در سطح بین‌المللی شده است (محموداوغلی و رستمی، ۱۳۹۷: ۲۰۹). از نظر تهران، همکاری با مسکو در منطقه، بازدارنده تلاش‌های غرب برای حذف نقش ایران در قفقاز است؛ زیرا تهران می‌داند که اساس سیاست منطقه‌ای آمریکا، «سیاست همه چیز بدون ایران» است. از طرف دیگر، افزایش نفوذ غرب در منطقه به معنای کاهش نفوذ روسیه در حیاط خلوت خودش خواهد بود. مسکو برای کنترل آمریکا نیازمند ائتلاف با کشورهای پیرامون از جمله ایران و ارمنستان در مقابل غرب است (یزدانی و فلاحی، ۱۳۹۵: ۴۱۵).

در مقابل، نیازهای جمهوری آذربایجان که با دشواری‌های بر جای مانده از اقتصاد دوران اتحاد شوروی دست به گریبان است، همراه با مشکلات ناشی از بحران قره‌باغ سبب باز شدن پای بازیگران فرامنطقه‌ای در قفقاز جنوبی شده است. تمایل استراتژیک جمهوری آذربایجان برای مشارکت دادن ناتو، ایالات متحده و رژیم صهیونیستی در ترتیبات امنیتی قفقاز جنوبی و انتقال انرژی خزر، سبب نزدیکی هر چه بیش‌تر روسیه، ایران و ارمنستان شده است. موقعیت جغرافیایی ارمنستان برای ایران برای دسترسی به کشورهای اروپایی و ضرورت ایفای نقش مؤثر در قفقاز جنوبی از یک‌سو، واقعیت‌های مناقشه قره‌باغ و محاصره این کشور توسط طرف‌های درگیر و نبود مرز مشترک با روسیه و موقعیت ویژه ایران در منطقه از سوی دیگر، سبب توسعه روابط دو کشور شده است (کولایی و گودرزی، ۱۳۹۴: ۵۷ - ۶۱). ایران از ژئوپلیتیک ارمنستان برای رویارویی با توسعه حضور و نفوذ ترکیه و رژیم صهیونیستی استفاده می‌کند و با استفاده از ژئوپلیتیک ارمنستان سعی در بهره‌برداری سیاسی و امنیتی برای حضور در منطقه قفقاز و جلوگیری از گسترش بحران‌هایی مانند بحران قره‌باغ به داخل ایران، ایجاد توازن قوا در تحولات منطقه، روابط منطقه‌ای از جمله مسائل انتقال انرژی دارد (محموداوغلی و رستمی، ۱۳۹۷: ۲۱۰). ارمنستان تنها کشور عضو اتحادیه اقتصادی اوراسیایی است که با ایران مرز زمینی دارد.

این موضوع نه تنها امکان تجارت میان ایران و ارمنستان را آسان می‌کند؛ بلکه ارمنستان را به پلی برای تعامل بیش‌تر با دیگر اعضای اتحادیه تبدیل خواهد کرد (Rippberger, 2019:5). بدین منظور، ایروان در دسامبر ۲۰۱۷ م. منطقه آزاد تجاری مغری (جنوبی‌ترین شهر ارمنستان) را در نزدیکی مرزهای ایران ایجاد کرد (Jardine, 2018). از این‌رو، انتظار می‌رود حجم روابط تجاری ایران و ارمنستان در چارچوب اتحادیه اقتصادی اوراسیایی و منطقه آزاد تجاری مغری افزایش یابد. حجم روابط تجاری دو کشور در سال‌های اخیر رو به افزایش بوده و به بیش از ۴۰ میلیون دلار در سال رسیده است. ایران در سال‌های ۲۰۱۹ و ۲۰۲۰ م. به ترتیب حدود ۳۲۵ میلیون و ۳۱۵ میلیون دلار به ارمنستان صادرات و حدود ۸۴ میلیون دلار واردات داشته است.

علاوه بر این، یکی از مهم‌ترین عوامل گسترش روابط تجاری، مسیرهای حمل‌ونقلی است. مسیر ارتباطی ایران و ارمنستان بخشی از راه‌گذر بین‌المللی شمال - جنوب است که در قالب حمل‌ونقل جاده‌ای و ریلی قابل بهره‌برداری است. این مسیر، ایران را از راه ارمنستان و گرجستان به دریای سیاه متصل می‌کند (امیری و فلاحی، ۱۴۰۱: ۸۲ - ۸۳). در سال ۲۰۱۶ م. گفت‌وگوهایی میان ایران، ارمنستان و گرجستان به‌علاوه بلغارستان و یونان برای ایجاد «راه‌گذر چندمنظوره خلیج فارس - دریای سیاه» به راه افتاد. این طرح امکان حمل کالاهای مختلف را از خلیج فارس به ارمنستان و در ادامه به بندر پوتی و باتومی گرجستان در دریای سیاه فراهم می‌کند. سپس به‌وسیله کشتی به بلغارستان و یونان و از آن‌جا به بازارهای اروپایی می‌رسد (Poghosyan, 2019:4). مسیر جاده‌ای شمال به جنوب ارمنستان برای تبدیل شدن به یک راه‌گذر بین‌المللی نیازمند پهن‌تر شدن و استانداردسازی است که هزینه آن ۱،۵ میلیارد دلار برآورد شده است. در این زمینه، قراردادهایی میان ارمنستان با بانک توسعه آسیایی، بانک سرمایه‌گذاری اروپا و بانک توسعه اوراسیایی امضا شده است (Road Department, 2021). بنابراین، الگوی روابط ژئوپلیتیکی حاکم بر مناسبات جمهوری - اسلامی ایران و ارمنستان مبنی بر الگوی تعاملی و همکاری بوده است و علیرغم برخی فراز و نشیب‌ها، این الگوی تعاملی و همکاری در مناسبات میان دو کشور تداوم یافته است.

روابط ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان. روابط دیپلماتیک ایران و جمهوری آذربایجان از سال ۱۹۹۲ م. آغاز شد (Erendor & Öztarsu, 2019: 162) و پس از فروپاشی اتحاد شوروی، جمهوری آذربایجان با توجه به پیوندهای تاریخی و فرهنگی به‌ویژه عنصر مشترک مذهب شیعه در کانون توجه ایران در

منطقه قرار گرفت؛ اما با تشدید ادعاهای سرزمینی علیه ایران به‌ویژه در زمان ریاست جمهوری ابوالفضل ایلچی‌بیگ، تهران دیگر دلیلی برای رابطه نزدیک‌تر با باکو نمی‌دید؛ زیرا رویکرد به‌کار گرفته شده توسط این جمهوری، تهدیدی علیه امنیت ملی ایران بود (Avdaliani, 2021). از سوی دیگر، مدل اسلام سیاسی ضد غرب در جمهوری اسلامی جذابیتی برای جمهوری آذربایجان نداشت. باکو در عوض، مدل حکومت‌داری غیردینی ترکیه را ترجیح می‌داد (Cornell, 1998: 51-52). در ۲۰۰۱ م. با فرمان حیدر علی‌اف اولین کنگره آذربایجانی‌های جهان باکو برگزار شد. کنگره آذربایجانی‌های جهان هر پنج سال یک‌بار تشکیل می‌شود و نماینده آذربایجانی مقیم کشورهای خارجی است. پنجمین کنگره آذربایجانی‌های جهان در شهر تازه آزادشده شوشا (در ناحیه قره‌باغ) ۲۲ آوریل ۲۰۲۲ م. (۲ اردیبهشت ۱۴۰۱) آغاز به‌کار کرد. از جمله اهداف برگزاری این کنگره حفظ وحدت ملی در کشور، تحکیم همبستگی بین آذربایجانی‌های سراسر جهان، تحلیل مشکلات آذربایجانی‌های مقیم کشورهای خارجی و موقعیت کنونی از حیث وحدت و تشکیلات، بحث در مورد اهداف آتی برای تقویت ارتباط با جمهوری آذربایجان و هم‌چنین تقویت موضوعات ملی و فرهنگی و زبانی در کشورهای میزبان ترک‌های آذری‌ها به‌ویژه کشورهای آسیای مرکزی و اوراسیا از جمله قزاقستان، قرقیزستان، ایران، ازبکستان، تاجیکستان، بلاروس، گرجستان، مولداوی، روسیه و اوکراین است.

از سویی، دولت جمهوری آذربایجان چندین سال است که مقرر کرده اجتماعات عاشورایی در داخل مساجد جمهوری آذربایجان و تنها با اهتزاز پرچم جمهوری آذربایجان به‌جای پرچم‌های حسینی برگزار شود. این محدودیت‌ها در مقابله با سیاست‌های مذهبی ایران و به‌ویژه مذهب تشیع اعمال شده است (طالقانی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۳۴ - ۳۳۳). علاوه بر این، جنگ اول قره‌باغ در سال‌های ۱۹۸۹ تا ۱۹۹۴ م. سبب نظامی‌شدن فضای منطقه می‌شد که در نوع خود قابلیت تبدیل‌شدن به تهدید امنیتی برای ایران را داشت. هم‌چنین باکو از موضع‌گیری و عملکرد ایران در مورد این جنگ ناراضی بوده و تهران را به حمایت از ارمنستان متهم کرده است (Kraus & Souleimanov, 2016: 454-456). مقام‌های جمهوری آذربایجان به‌دلیل روابط رو به رشد ایران و ارمنستان، از موضع ایران در این زمینه رضایت نداشتند. آن‌ها خواستار آن بودند که با توجه به همبستگی‌های فرهنگی و تاریخی دو کشور، ایران مواضع قاطع‌تری در حمایت از جمهوری آذربایجان بگیرد. حیدر علی‌اف در مورد حمایت ضمنی ایران از ارمنستان در مورد موضوع قره‌باغ ابراز ناامیدی کرده بود

(Vatenka, 2013). جمهوری آذربایجان از زمان استقلال در سال ۱۹۹۱ م. یک سیاست خارجی مبتنی بر موازنه ژئوپلیتیک را در پیش گرفته است. موازنه ژئوپلیتیک به معنای ایجاد تعادل بین نیروهای سیاسی - جغرافیایی متعارض است (Kelly, 2016: 39). این سیاست در جستجوی چهار هدف اصلی و اساسی بوده است: بازپس‌گیری قره‌باغ از طریق دیپلماسی و موازنه نظامی؛ عدم تحریک روسیه؛ حسن همجواری با همسایگان (منهای ارمنستان)؛ و حرکت خزنده به سوی همگرایی با غرب به‌ویژه کشور ترکیه (Fuller, 2013: 1-12).

در بین این اهداف، علاوه بر گرایش بیش از حد باکو به ترکیه، همگرایی با رژیم - صهیونیستی و همکاری‌های نظامی امنیتی، سیاسی، اطلاعاتی و اقتصادی، بیش از همه ایران را در منطقه تحت تأثیر قرار داده است. در روابط جمهوری آذربایجان با کشورها و رژیم‌های فرامنطقه‌ای، روابط این کشور با آمریکا و رژیم صهیونیستی، بیش از همه نگرانی‌های امنیتی ایران را برانگیخته است. جمهوری آذربایجان برای حفظ بقا و توسعه کشور خود در پی جلب حمایت قدرت‌های فرامنطقه‌ای همچون ایالات متحده آمریکا و رژیم صهیونیستی برآمده است. جمهوری آذربایجان بارها بر حفظ و توسعه روابط خود با رژیم صهیونیستی تأکید کرده و آن را کتمان نمی‌کند. در همین حال از سال ۲۰۱۲ م. شاهد گسترش بسیار چشمگیر روابط باکو - تل‌آویو بوده‌ایم که اوج آن امضای قرارداد یک میلیارد و ششصد - میلیون دلاری فروش پهپاد و سیستم ماهواره‌ای بسیار پیشرفته به جمهوری آذربایجان بود (Lindenstrauss & Celniker, 2012: 2). در همین زمان عنوان شد که جمهوری آذربایجان اجازه استفاده از هشت پایگاه هوایی خود را به رژیم صهیونیستی داده است که موجب نگرانی، اعتراض و تهدید ایران شد. اگر چه این خبر هم از سوی رژیم صهیونیستی و هم از سوی جمهوری آذربایجان تکذیب شد؛ ولی ادعا شده که فضای پرتنش ایجاد شده پس از آن از یک سو بر وخامت روابط ایران - جمهوری آذربایجان افزود و از دیگر سو باعث تقویت بیش از پیش روابط باکو - تل‌آویو گردید (Greenwood, 2012).

رژیم صهیونیستی هم اکنون در میان پنج شریک عمده تجاری جمهوری آذربایجان قرار گرفته است. در مقابل، باکو نیز عمده‌ترین تأمین‌کننده نفت رژیم صهیونیستی است و چهل درصد از نفت مصرفی اسرائیل را تأمین می‌کند (Shaffer, 2013). الهام علی‌اف، رئیس‌جمهور آذربایجان روابط میان رژیم صهیونیستی با کشورش را به کوه یخی تشبیه کرده که تنها بخشی اندکی از آن در معرض دید قرار دارد و نهم آن در عمق آب قرار گرفته و قابل رؤیت نیست (WikiLeaks, 2009). در ارتباط با همکاری اقتصادی - نظامی آمریکا با

جمهوری آذربایجان نیز می‌توان به این موارد اشاره کرد: بیش‌تر روابط اقتصادی دو کشور در زمینه انرژی بوده است. به‌طوری که بستن «قرارداد قرن» در سال ۱۹۹۴ م. و بهره‌برداری از منابع میدان‌های نفتی «آذری»، «چراغ»، «گونشلی» و اخراج ایران از این قرارداد در این زمینه بوده است. بعد از این قرارداد، روابط نزدیک آمریکا و جمهوری آذربایجان تاکنون تداوم داشته است؛ کمک نظامی آمریکا به جمهوری آذربایجان؛ حساسیت آمریکا به روابط نظامی ایران و جمهوری آذربایجان (Nixey, 2010: 128). به‌طور کلی، سیاست آمریکا در منطقه بیش‌تر بر کاهش نفوذ ایران و روسیه متمرکز شده است؛ روابط نزدیک آمریکا و جمهوری آذربایجان به‌ویژه کمک‌های نظامی آمریکا به این کشور در همین زمینه تبیین‌پذیر است (Shaffer, 2005: 243).

همچنین، وضعیت حقوقی دریای خزر یکی از مهم‌ترین و بحث‌برانگیزترین مسایل بین کشورهای حاشیه خزر بوده و پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و ظهور چهار کشور جدید روسیه، جمهوری آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان در کنار ایران از یک‌سو و دخالت بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی از سوی دیگر بر پیچیدگی‌های این موضوع افزوده است (افضلی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۲). جمهوری آذربایجان مدعی تقسیم دریای خزر بر اساس بخش‌های ملی است. مقامات باکو بر این باورند که سطح و بستر دریا باید بین کشورهای کرانه‌ای تقسیم شود. طرح تقسیم دریا در بخش‌های ملی و انعقاد قراردادهای نفتی و واگذاری میادین نفتی در موقعیتی فراتر از ۱۰ مایلی انحصاری ماهیگیری در واقع بر هم - زدن مفاد معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ م. توسط جمهوری آذربایجان می‌باشد. بر اساس این دیدگاه کم‌ترین سهم مربوط به ایران، یعنی ۱۱ و یا ۱۳ درصد خواهد بود (احمدی و جلیل - پیران، ۱۳۸۸: ۱۲۱). در مقابل، ایران رژیم حقوقی دریای خزر را بر اساس معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ م. معتبر می‌داند و بر سیستم مشاع و استفاده مشترک تأکید دارد که در آن هر جزء دریای خزر از نظر حقوقی به کشورهای ساحلی تعلق داشته و هر کشور ساحلی در کل دریای خزر و منابع آن حق حاکمیت دارد و هیچ کشوری حق تصرف و بهره‌برداری بدون - اطلاع و اجازه سایر کشورها را ندارد و طبق این سیستم، سهم ایران و هر کدام از کشورها ۲۰ درصد از کل منابع خزر است و می‌تواند منافع ایران را تأمین نماید (افضلی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳). بنابراین در روابط ایران و جمهوری آذربایجان، عناصر ژئوپلیتیکی و امنیتی مانند بحران قره‌باغ، رژیم حقوقی دریای خزر و منابع مشترک آن، بحث‌های قومی، ایدئولوژی مذهبی و حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای همواره به‌عنوان عوامل بازدارنده عمل

کرده‌اند و بر پیشران‌های اقتصادی و ژئواکونومیک تأثیر نامطلوب داشته‌اند (امیری و فلاحی، ۱۴۰۱: ۸۶).

با توجه به این وضعیت، نگاه جمهوری اسلامی ایران به قفقاز جنوبی از همان آغاز ماهیت امنیتی و ژئوپلیتیکی به خود گرفت. البته هاشمی رفسنجانی، رئیس‌جمهور وقت برای توسعه همه‌جانبه روابط با کشورهای منطقه کوشید؛ اما به‌علت تداوم تهدیدها، حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای و پس‌زدن ایران در طرح‌های منطقه‌ای، به ناچار مؤلفه‌های امنیتی بر سیاست قفقازی ایران مسلط شد. بارزترین نماد این رهیافت، جایگاه کنونی ارمنستان در سیاست منطقه‌ای ایران در قفقاز جنوبی بوده است؛ زیرا ارمنستان نه تنها به‌عنوان عامل موازنه در مقابل ادعاهای سرزمینی جمهوری آذربایجان برآورد می‌شد؛ بلکه بخشی از محور شمالی جنوبی روسیه - ارمنستان - ایران برای مقابله با نفوذ محور شرقی - غربی جمهوری آذربایجان - ترکیه - رژیم صهیونیستی - آمریکا در قفقاز بوده است.

بر اساس همین رهیافت در دوران محمد خاتمی و محمود احمدی‌نژاد نیز روابط با ارمنستان در مرکز توجه بود. در حالی که، رابطه با جمهوری آذربایجان در مقایسه با ترکیه و روسیه مسیر پرافت و خیزی را می‌گذراند. شایان توجه است که رویکرد محتاطانه حاکم بر رفتار منطقه‌ای تهران به‌حدی برجسته شده بود که در میان سفر مقام‌های ارشد ایران به باکو و ایروان باید فاصله زمانی معناداری ایجاد می‌شد تا بدین وسیله از حساسیت دو همسایه شمالی جلوگیری شود (کالجی، ۱۴۰۰). اما در دولت روحانی تلاش شد محدودیت‌های خودساخته حذف شود؛ به‌طوری که وزیر امور خارجه بدون فاصله به پایتخت هر دو کشور سفر می‌کرد (امیری و فلاحی، ۱۴۰۱: ۹۲). جمهوری آذربایجان همچون ایران در دو مسیر دالان اقتصادی شمال - جنوب (هند - ایران - آذربایجان - روسیه - اروپا) و مسیر جنوبی کمربند و راه (چین - آسیای مرکزی - ایران - ترکیه - اروپا) قرار دارد. اما با تقویت مسیر میانی ترانس کاسپین، نقش هاب ترانزیتی به جمهوری آذربایجان واگذار خواهد شد یا نقش و سهم آن بیش‌تر می‌شود (مرکز پژوهش‌های اتاق ایران، ۱۴۰۱: ۱۳).

این تلاش‌ها از سوی جمهوری آذربایجان است که منافع ژئواکونومیک ایران را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد؛ زیرا نخست قرار بود که ایران و جمهوری آذربایجان به‌طور مشترک تکمیل کریدور شمال - جنوب را تأمین مالی کنند؛ ولی ابتدا جمهوری آذربایجان به‌دلیل تحریم‌های بین‌المللی از این کار خودداری کرد و در یکی دو سال اخیر نیز پس از جنگ اخیر قره‌باغ، روابط دو کشور با دشواری‌هایی مواجه شد که بر چشم‌انداز همکاری‌ها در این حوزه

سایه افکند. از طرفی، جمهوری آذربایجان از نظر موقعیتی که در سواحل دریای خزر دارد، دروازه ورود چین به قفقاز جنوبی محسوب می‌شود؛ زیرا چین از راه بندر ترکمن‌باشی در ترکمنستان و بندر آکتائو در قزاقستان که به شبکه ریلی آسیای مرکزی متصل هستند، به جمهوری آذربایجان دسترسی پیدا می‌کند. در نتیجه، کشور آذربایجان از جایگاهی مهم در مسیر حمل‌ونقل چین، آسیای مرکزی و غرب آسیا برخوردار است (Lianlei, 2016: 30). البته، بعد از جنگ اخیر قره‌باغ، جمهوری آذربایجان حق ایجاد یک مسیر حمل‌ونقل در خاک ارمنستان را برای اتصال به نخجوان به‌دست آورد؛ اما احداث این مسیر از سوی جمهوری آذربایجان، تجارت زمینی بین ایران و ارمنستان را مختل خواهد کرد و باعث می‌شود که مسیرهای ترانزیتی ایران در شمال و شمال‌غربی به سمت اروپا برای صادرات و واردات در اختیار جمهوری آذربایجان و ترکیه قرار گیرد و یکی از روزه‌های حیاتی اقتصادی و تجاری ایران به خطر افتد.

از طرفی، این مسیر به‌دنبال تشکیل ائتلاف کشورهای ترک بود و انحصاری که ترکیه و جمهوری آذربایجان به‌دست می‌آورند، با توجه به تضاد سیاسی، اقتصادی و امنیتی میان ایران و دو کشور آذربایجان و ترکیه، برای امنیت ملی و اقتصاد ایران تهدیدآمیز تلقی می‌شود و از همه مهم‌تر این‌که احداث این دالان در آینده ممکن است باعث اقدامات بعدی جمهوری آذربایجان برای تصرف جنوب ارمنستان شود (طالقانی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۳).

کریدور جنوبی گاز شامل سه خط لوله انتقال گاز ترانس آناتولی (تاناپ) و ترانس آدریاتیک (تاپ) و نابوکو یا خط لوله جنوبی قفقاز به طول ۶۹۲ کیلومتر است که از میدان گازی شاه‌دنیز در بخش جمهوری آذربایجان، دریای خزر آغاز شده و پس از عبور از تفلیس در کشور گرجستان، در شهر ارزروم ترکیه پایان می‌یابد. این خط موازی با خط لوله باکو تفلیس جیهان است (Qendro, 2012: 44). پروژه تاناپ از منطقه شاه‌دنیز در نزدیکی سواحل خزر آغاز شده و در ادامه با گذر از خاک گرجستان در خاک ترکیه ادامه یافته و قرار است تا کشور ایتالیا ادامه یابد. این کریدور جدید انرژی بین قفقاز - آناتولی - اروپا با مشارکت ۱۲ شرکت و ۶ کشور و با سرمایه‌گذاری ۴۰ میلیارد دلاری احداث شده است. پروژه انتقال گاز جمهوری آذربایجان به اروپا به ظرفیت ۱۶ میلیارد متر مکعب شامل دو مرحله است که مرحله اول آن موسوم به خط لوله انتقال گاز ترانس آناتولی (تاناپ) با ظرفیت اولیه انتقال ۶ میلیارد متر مکعب گاز به بهره‌برداری رسید. همچنین مقرر شده که ظرفیت این خط لوله تا سال ۲۰۲۳ م. به ۲۳ میلیارد متر مکعب تا ۲۰۲۶ م. به ۳۱ میلیارد متر مکعب افزایش یابد.

مرحله دوم کریدور جنوبی گاز، ترانس آدریاتیک (تاپ) نامیده می‌شود، به‌عنوان بخشی از دالان گازی جنوبی، در اواخر سال ۲۰۱۹ م. افتتاح شده و نخستین محموله گاز جمهوری آذربایجان در اوایل سال ۲۰۲۰ م. از طریق این خط لوله به اروپا صادر شد. خط لوله ناباکو، خط لوله‌ای است که قرار است گاز طبیعی را از منابع دریای خزر و اروپا از طریق جمهوری آذربایجان، گرجستان، ترکیه، بلغارستان، رومانی، مجارستان و اتریش منتقل کند. هدف اصلی از احداث این خط لوله، کاهش وابستگی منابع تأمین انرژی اروپا به روسیه است. اغلب اعضای اتحادیه اروپا و آمریکا از این پروژه حمایت می‌کنند. این خط لوله رقیبی برای پروژه جریان جنوبی خواهد بود (طالقانی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۳۵ - ۳۳۴ و آجیلی و زارع، ۱۳۹۴: ۱۴).

با وجود این، زمینه‌های همکاری میان دو کشور جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان نیز وجود دارد، لکن طرح‌های جمهوری آذربایجان در این عرصه‌ها نیز به شکل رقابت‌آمیزی نسبت به ایران پیگیری می‌گردد. در این راستا، موقعیت جغرافیایی ایران و جمهوری آذربایجان در برابر یکدیگر به‌گونه‌ای است که برای دسترسی به فراسوی مرزها به یکدیگر نیاز دارند. این موضوع به‌ویژه در زمینه صادرات انرژی برای دو طرف بسیار اهمیت دارد. در همین زمینه، بعد از فروپاشی اتحاد شوروی تنها یک خط لوله انتقال نفت از باکو به نورووسیسک روسیه وجود داشت. از این رو، جمهوری آذربایجان بعد از استقلال به‌دنبال ایجاد تنوع در مسیرهای صادرات انرژی بوده است. مسیر ایران همواره یکی از بهترین گزینه‌های باکو بوده است؛ اما با توسعه خطوط لوله در مسیر شرقی - غربی (باکو - تفلیس - جیحان / باکو - سوپسا / باکو - تفلیس - ارزروم)، برتری نسبی ایران به‌تدریج در این زمینه به جمهوری آذربایجان کاهش یافته است. از سویی، برخورداری ایران از منابع قابل توجه انرژی سبب شده است، تهران به فکر دسترسی به بازارهای مصرفی اصلی از جمله اروپا باشد. در حالی که جمهوری آذربایجان در دو دهه گذشته در قالب همکاری با ترکیه و اروپا خطوط لوله انتقال انرژی را در سطح قابل توجهی توسعه داده است (Rajabova, 2015) که مهم‌ترین آن خط لوله نفتی باکو - تفلیس - جیحان و از صادرات نفت به سواحل مدیترانه است. به موازات این مسیر خطوط لوله گازی قفقاز جنوبی (باکو - تفلیس - ارزروم) نیز ساخته شده که از راه آن گاز صادراتی جمهوری آذربایجان با استفاده از خط لوله تاناب در ترکیه به اروپا صادر می‌شود (امیری و فلاحی، ۱۴۰۱: ۸۸).

راه‌گذرهای حمل‌ونقلی هم‌بخش مهمی از روابط میان جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان را شامل می‌گردد. جمهوری آذربایجان در کنار ارمنستان بخشی از راه-

گذر بین‌المللی شمال - جنوب به طول ۷۲۰۰ کیلومتر است. موقعیت سرزمینی این دو کشور به گونه‌ای است که به‌عنوان مسیر جایگزین و رقیب به یکدیگر محسوب می‌شوند. توافقنامه کلی راه‌گذر بین‌المللی شمال - جنوب در سال ۲۰۰۰ م. میان ایران، روسیه و هند در سن پترزبورگ امضا شد و پس از آن ۱۱ کشور دیگر از جمله ارمنستان و جمهوری آذربایجان نیز به این راه‌گذر بین‌المللی پیوستند؛ اما این طرح تا پیش از سال ۲۰۱۵ م. (دست‌کم در مسیرهای مربوط به ایران) پیشرفت مشخصی نداشته است. از سویی، وضعیت نامشخص مسیر ریلی ۳،۵ میلیارد دلاری جنوب ارمنستان، فرصت مناسبی برای باکو ایجاد کرده است تا مسیر ریلی دلخواه خود را در راه‌گذر شمال - جنوب پیش از ایجاد مسیر ریلی ایران - ارمنستان تکمیل کند (Jardine, 2018). با این اوصاف، الگوی روابط ژئوپلیتیکی حاکم بر مناسبات جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان مبتنی بر الگوی تعاملی تا رقابتی در نوسان بوده است و علی‌رغم برخی فراز و نشیب‌ها، این الگوی رقابتی در مناسبات میان دو کشور تداوم یافته است.

روابط ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران و ترکیه. با فروپاشی امپراتوری ترکان

عثمانی، ترکیه از بقایای سرزمینی و جمعیتی ترکان عثمانی به‌عنوان یک کشور مدرن تشکیل شد. در این دوره جدید، روابط ایران و ترکیه وارد مرحله نوینی شد. روابط پهلوی با کشور ترکیه دوستانه و رو به گسترش بود. با ظهور انقلاب اسلامی ایران، روابط ایران و ترکیه دچار فراز و نشیب شد. با روی کار آمدن اسلام‌گرایان به رهبری نجم‌الدین اربکان در اوایل دهه ۹۰ م. روابط ایران و ترکیه نزدیک‌تر شد. از سال ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۲ م. که مجدداً قدرت در دست لائیک‌ها بود، روابط دچار نوسان شد. با پیروزی حزب عدالت و توسعه اسلام‌گرا به - محوریت رجب طیب اردوغان، روابط و ترکیه وارد مرحله نوینی از تاریخ خود شد (عبدی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۰). با این حال، برای بررسی و شناخت دقیق‌تر روابط ایران و ترکیه می‌باید عوامل مؤثر بر روابط دو کشور از قبیل عضویت ترکیه در ناتو، روابط ترکیه با آمریکا و رژیم صهیونیستی، رقابت‌های منطقه‌ای دو کشور و گسترش حوزه نفوذ، رهبری جهان اسلام، پان‌ترکیسم، و غیره مورد توجه قرار گیرد. اعلام دکترین ترومن در سال مارس ۱۹۴۷ م. نقطه عطفی در روابط آنکارا و غرب (مشخصاً آمریکا) به حساب می‌آید. بر اساس این دکترین، سیاست ایالات متحده می‌باید برای حمایت از مردم آزادی‌خواهی باشد که یا در حال مقابله با اقلیت‌های مسلح یا تحت حاکمیت خارجی هستند، قرار گیرد (امروز، ۱۳۶۳: ۱۲۷).

به این ترتیب، حمایت سیاسی، نظامی و مالی ایالات متحده از ترکیه آغاز شد و این کشور نیز در مقابل، استراتژی ضد کمونیستی آمریکا را تحت حمایت قرار داد. در همین قالب، ترکیه در سال ۱۹۵۲ م. به عضویت سازمان پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو) درآمد (قنبرلو، ۱۳۹۱: ۱۸۸). حضور ترکیه در ناتو برای ایران تبعاتی دارد که به صورت اجمالی عبارت است از: تهدید مرزهای ایران با توجه به استقرار سپر موشکی آمریکا در ترکیه در حمایت و پشتیبانی از رژیم صهیونیستی؛ تهدید کشورهای محور مقاومت با توجه به ایجاد ناامنی توسط حامیان تکفیری‌ها با توجه به حمایت کشورهای عضو ناتو از آن‌ها؛ حمایت و کمک به جریان مخالف جمهوری - اسلامی در سوریه و ایجاد ناامنی در منطقه با حمایت کشورهای اروپایی و آمریکا (عضو ناتو)؛ تهدید ایران از مرزهای جمهوری آذربایجان با توجه به روابط تنگاتنگ ترکیه و رژیم - صهیونیستی و ناتو با این کشور (مظهری و بشارتی، ۱۳۹۳: ۱۴۲).

علاوه بر این، یکی از عواملی که به گونه‌ای جدی در ساختاریابی ساختار ژئوپلیتیکی حاکم بر روابط ترکیه و ایران تأثیر گذاشته، موضوع متغیر آمریکا و نوع و ارتباط و نگاه آنکارا به تهران بر مبنای ملاحظات واشنگتنی است که سبب برساخته شدن تصورات و کنش‌های ناشی از آن در اذهان مقامات ایرانی می‌شود. بر همین اساس، طی نیم‌قرن گذشته، ترکیه همواره در نقش یک الگوی منطقه‌ای از ترکیب اسلام و سکولاریسم و به‌عنوان یک کشور نسبتاً دموکراتیک مسلمان به پیشبرد سیاست‌های آمریکا به صورت مستقیم و غیرمستقیم در مناطقی چون غرب آسیا، قفقاز، خزر، بالکان و آسیای مرکزی کمک کرده است (وثوقی و رضایی، ۱۳۹۴: ۱۹۱). در بین همسایگان ایران، ترکیه طی دهه‌های گذشته، روابط گسترده سیاسی، علمی، نظامی، اطلاعاتی و تجاری با رژیم صهیونیستی برقرار کرده است. در این - بین، یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های جمهوری اسلامی ایران در خاورمیانه، چگونگی روابط ترکیه با رژیم صهیونیستی می‌باشد. همکاری‌های ترکیه و رژیم صهیونیستی در منطقه برای ایران بسیار تعیین‌کننده است. ایران در دهه ۱۹۹۰ م. در مقابل اتحاد ترکیه و رژیم صهیونیستی قرار داشت و اتحاد ۱۹۹۶ م. برای امنیت ملی ایران تهدید جدی محسوب می‌شد.

ایدئولوژی ملی‌گرایانه و توسعه‌خواهانه‌ای تحت‌عنوان پان‌ترکیسم مطرح شده است که بر اساس آن همه افرادی که به زبان ترکی صحبت می‌نمایند، ملت واحدی را تشکیل می‌دهند و باید تحت رهبری دولتی واحد متحد گردند (یعقوبی‌فر، ۱۳۹۲: ۹۸۴). زمینه‌های مشترک فرهنگی و زبانی میان اقوام ترک‌زبان عاملی در جهت همگرایی و همکاری بیش‌تر میان

ترکیه با منطقه به خصوص با جمهوری آذربایجان شده است. با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، این حزب، ترکیه را به عنوان یک رهبر برای ترک‌زبانان معرفی کرده است و در همگرایی و توسعه روابط میان کشورهای ترک‌زبان فعالیت گسترده‌ای را شروع کرده است. شعار این حزب اتحاد ۲۰۰ میلیون ترک‌زبان از بالکان تا آسیای مرکزی و قفقاز است (Kilinc, 2001: 37). شعر «آراز» که اردوغان در رژه پیروزی در باکو در ۲۹ آذر ۱۳۹۹ ه.ش (۱۱ دسامبر ۲۰۲۰ م.) قرائت نمود، نیت ژئوپلیتیکی خود را آشکار ساخت.

ایدئولوژی سیاسی پان‌ترکیسم با بهره برداری از پروژه جنگ دوّم قره‌باغ و تلاش برای اجرایی نمودن دالان زنگزور سعی دارد با گسترش حوزه نفوذ ژئوپلیتیکی پان‌تورانیسم حرکت کرده و بحران‌های ژئوپلیتیکی را نه تنها برای ایران؛ بلکه در چین و روسیه نیز فعال نماید (امیری و کاظمی، ۱۴۰۰: ۴۹ - ۴۸). تعامل سیاسی نزدیک بین آنکارا و باکو که در شعار «یک ملت، دو دولت» درج شده، یکی از مهم‌ترین موضوعات است. عامل قومی - سیاسی شکل‌دهنده محیط منطقه به‌شمار می‌آید (Oskanian, 2011: 26). در چنین شرایطی، جمهوری اسلامی ایران نسبت به رواج تفکرات پان‌ترکیستی حساسیت بیش‌تری نشان می‌دهد و آن را تهدیدی برای منافع و امنیت ملی خود ارزیابی می‌نماید. در مجموع، دو کشور درصدد پیش‌روی و توسعه حوزه نفوذ خود در منطقه و عقب‌راندن رقیب از محدوده نفوذشان هستند؛ بنابراین، الگوی روابط ژئوپلیتیکی حاکم بر مناسبات جمهوری اسلامی ایران و ترکیه مبتنی بر الگوی تعاملی تا رقابتی در نوسان بوده است و علی‌رغم برخی فراز و نشیب‌ها، این الگوی رقابتی در مناسبات میان دو کشور تداوم یافته است.

۳. اثرات روابط ژئوپلیتیکی کشورهای حوضه فرامرزی ارس بر هیدروپلیتیک آن

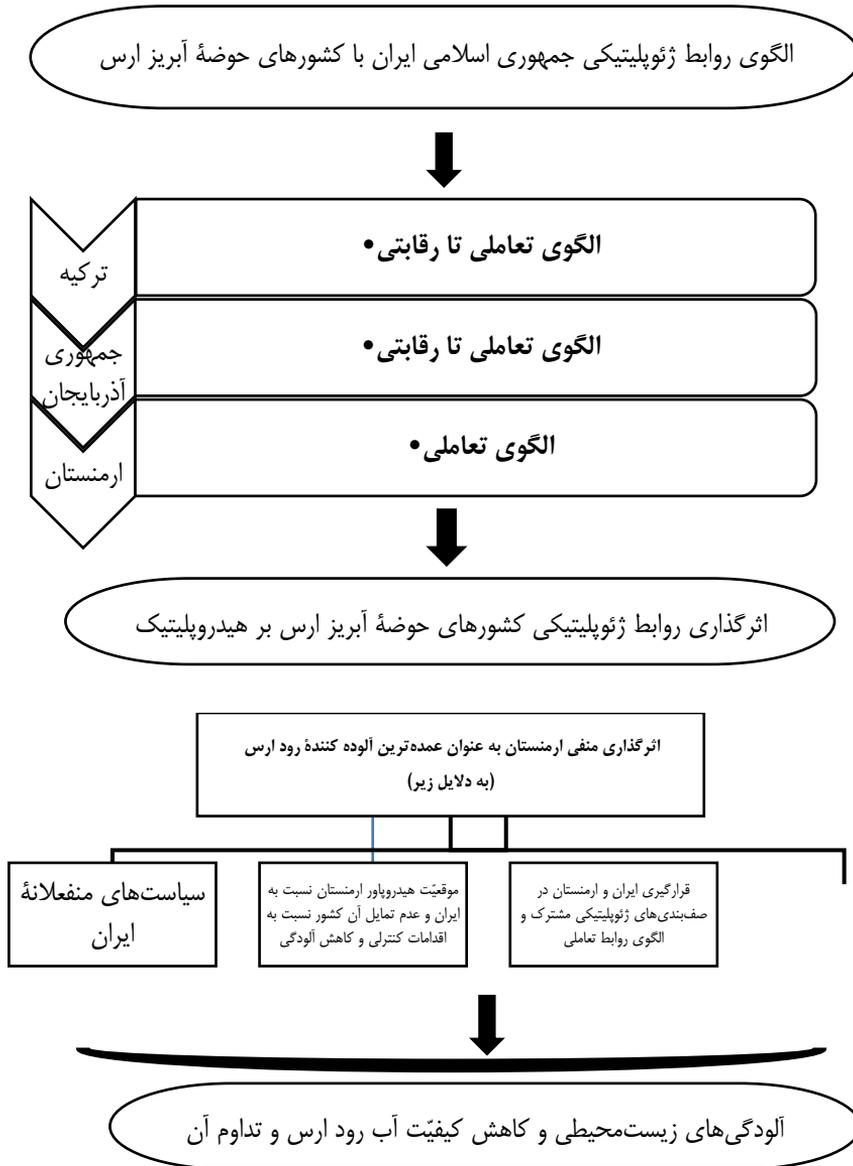
از منظر هیدروپلیتیک و مفاهیم مرتبط با آن همچون هیدروژمونی و هیدروپاور، روابط بین کشورهای حوضه آبریز ارس حائز اهمیت است. ترکیه در حوضه ارس، متحد جمهوری - آذربایجان است. در واقع، به دلیل وجود کشور ایران با قدرتی نزدیک به ترکیه، آنکارا از طریق اتحاد با باکو و وابسته کردن تدریجی ایروان به خود، به دنبال دستیابی به هیدروژمونی از طریق دولت‌های کوچک‌تر است. ترکیه به دلیل روابط مستحکمی که با جمهوری آذربایجان دارد، به عنوان هژمون دارای متحد در حوضه ارس شناخته می‌شود؛ اما ایران به لحاظ تاریخی در شرایط برابر با ترکیه قرار دارد (ذکی و همکاران، ۱۴۰۳). همچنین، ارمنستان که در موقعیت بالادستی نسبت به ایران قرار دارد، در آلودگی زیست‌محیطی ارس نقش مهمی دارد و

این امر از موارد اختلاف‌برانگیز در حوضه ارس به‌شمار می‌رود و این در حالی است که کشور با موقعیت بالادستی یا هیدروپاور در اکثر موارد به حقوق کشور پایین دست چندان توجهی ندارد و تمایل کشور با موقعیت بالادست در فعالیت‌های مشترک با همسایگان پایین است. در مجموع، کشورهای حوضه آبریز ارس در دو صفت‌بندی ژئوپلیتیکی متضاد و مقابل هم قرار دارند و در این میان کشورهای جمهوری اسلامی ایران و ارمنستان در یکی از صف‌بندی‌ها (شمالی - جنوبی) و کشورهای ترکیه و جمهوری آذربایجان در صفت‌بندی مقابل آن (شرقی - غربی) قرار دارند. همین امر به شکل‌گیری و صورت‌بندی الگوی روابط ژئوپلیتیکی ایران با سه کشور حوضه آبریز ارس جهت می‌دهد و طبق این صورت‌بندی ژئوپلیتیکی، روابط جمهوری اسلامی ایران با ارمنستان مبتنی بر الگوی روابط تعاملی و در مقابل، روابط جمهوری اسلامی ایران با ترکیه و جمهوری آذربایجان از الگوی روابط رقابتی پیروی می‌نماید و همین الگوهای متفاوت روابط ژئوپلیتیکی در هیدروپلیتیک رود ارس بالاخص در مورد کیفیت آب و آلودگی زیست‌محیطی آن تأثیرگذار است؛ چرا که در بحث مسائل زیست‌محیطی، ارمنستان عمده‌ترین آلوده‌کننده رود ارس شناخته می‌شود و از طریق فاضلاب‌های صنعتی و فلزات سنگین باعث آلودگی رود ارس و کاهش کیفیت آب آن می‌شود و در مقابل پیگیری مقامات ایرانی مبنی بر کنترل و جلوگیری از ورود آلاینده‌ها به رود ارس، تاکنون اقدام مؤثری انجام نداده است.

در واقع، وابستگی‌های متقابل دو کشور ایران و ارمنستان و الگوی روابط ژئوپلیتیکی حاکم بر روابط میان دو کشور باعث شده است تا سیاست منفعلانه‌ای از سوی دستگاه‌های مسئول در ایران در قبال کاهش کیفیت آب رودخانه ارس که ناشی از تخلیه پساب‌های صنعتی ارمنستان و آلودگی زیست‌محیطی این رودخانه است، در پیش گرفته شود و علیرغم برخی کنش‌های اعتراضی از قبیل رایزنی‌های دیپلماتیک، مکاتبات رسمی، اعتراض نمایندگان مجلس شورای اسلامی و نظایر آن، لکن تغییری در وضعیت کیفیت آب و از بین رفتن آلودگی زیست‌محیطی رودخانه ارس ایجاد نشده و راهکار عملی اتخاذ نشده است. از سوی دیگر، این الگوی روابط تعاملی دستاویزی برای طرفه رفتن ارمنستان از مسئولیت‌ها جهت کنترل ورود آلاینده‌ها به رود ارس است و با این روند، ارمنستان هم‌چنان به آلوده‌سازی رود ارس ادامه خواهد داد و همین مسأله از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مسائل هیدروپلیتیکی رود ارس است که پیامدهای زیست‌محیطی و صدمات جبران‌ناپذیری بر حیات انسانی، گیاهی و جانوری و نیز ساکنین شهرها و روستاهای مسیر جریان رود به ویژه

در پایین دست آن در ایران یعنی در دشت مغان بر جای گذاشته است. البته موقعیت بالادستی و هیدروپاور ارمنستان نسبت ایران در حوضه ارس نیز در تداوم آلودگی‌های زیست‌محیطی ارس و نبود اقدام مؤثر یا همکاری در طرح‌های مشترک برای کاهش یا رفع این آلودگی‌ها مؤثر بوده است.

مدل استنتاجی تحقیق

نتیجه‌گیری

رودخانه ارس یک رودخانه مرزی بین‌المللی و یک رودخانه پیاپی به‌شمار می‌رود؛ به طوری که چهار واحد سیاسی مستقل ترکیه، ارمنستان، جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان را در برمی‌گیرد و این واحدهای سیاسی مستقل هر یک به‌دنبال منافع خاص و مشترکی هستند که در نتیجه الگوهای روابط ژئوپلیتیکی حاکم در مناسبات بین دولت‌های ساحلی ارس بر هیدروپلیتیک آن نیز اثرگذار بوده است. در این پژوهش، تأثیر الگوی روابط ژئوپلیتیکی بین کشورهای حوضه آبریز ارس بر وضعیت هیدروپلیتیک آن با تأکید بر مؤلفه کیفیت آب و آلودگی‌های زیست‌محیطی، بررسی شده است و یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که مناسبات و الگوی روابط ژئوپلیتیکی واحدهای سیاسی - فضایی و سازه‌های انسانی به‌ویژه در حوضه آبریز ارس با هیدروپلیتیک آن در هم تنیده است و بازتاب این مناسبات ژئوپلیتیکی در حوضه مزبور تأثیرگذاری منفی بر هیدروپلیتیک آن از منظر کیفیت آب و آلودگی زیست محیطی می‌باشد. در بحث مسائل زیست‌محیطی، ارمنستان عمده‌ترین آلوده‌کننده رود ارس شناخته می‌شود و از طریق فاضلاب‌های صنعتی و فلزات سنگین باعث آلودگی رود ارس و کاهش کیفیت آب آن می‌شود.

این در حالی است که صف‌بندی‌های ژئوپلیتیکی متضاد بین کشورهای این حوضه آبریز و به‌تبع آن الگوی روابط ژئوپلیتیکی تعاملی ایران و ارمنستان و قرارگیری دو کشور در یکی از طرفین صف‌بندی‌های ژئوپلیتیکی منطقه‌ای در کنار موقعیت بالادستی یا هیدروپاور ارمنستان باعث شده است تا این کشور در زمینه اقدامات کنترلی و جلوگیری از ورود آلاینده‌ها به رود ارس، اقدامات کنترلی مثبتی نداشته و کاهش کیفیت آب و آلودگی‌های زیست‌محیطی آن تداوم داشته باشد. آنچه در زمینه فائق آمدن بر چالش‌های زیست‌محیطی و کاهش کیفیت آب رود ارس مهم و اساسی می‌باشد؛ ایجاد یک ساختار قانونی در مجامع بین‌المللی و تشکیل یک سازمان آب‌پایه با هدف اجماع‌سازی، نظارت و کنترل بر وجوه بحران‌زایی این حوضه مشترک به‌ویژه از منظر آلودگی‌های زیست‌محیطی است که حیات انسانی، جانوری و گیاهی را با تهدیدات و مخاطرات جبران‌ناپذیری مواجه می‌سازد و در صورت نبود چنین سازوکارهایی و با تداوم این روند، ارمنستان همچنان به آلوده‌سازی رود ارس ادامه خواهد داد که پیامدهای زیست‌محیطی و صدمات جبران‌ناپذیری زیستی در مسیر سفلی جریان رود در دو کشور ایران و جمهوری آذربایجان بر جای گذاشته است. ارمنستان به دلیل روابط ژئوپلیتیکی «کاملاً تعاملی» سطح بالا با ایران، خیالش از جانب ایران در آلوده‌سازی گسترده آب راحت است و اقدام کنترلی خاصی را انجام نمی‌دهد و از سوی دیگر

ارمنستان نسبت به جمهوری آذربایجان، رابطه ژئوپلیتیکی «کاملاً تقابلی» - که باعث شده عوامل واگراساز بر عوامل همگراساز غلبه کامل نماید - دارد و جمهوری آذربایجان را به عنوان دشمن سرسخت و رقیب دیرینه خود تلقی می نماید و نه تنها از آلوده ساختن رود ارس هیچ ابایی ندارد؛ بلکه از این قضیه به عنوان چالش ژئوپلیتیکی و مشخصاً هیدروپلیتیکی در برابر این کشور رقیب و متخاصم بهره برداری می کند. آنچه که در این بین از منظر اکولوژی سیاسی حائز اهمیت است، کاهش شدید کیفیت آب این رودخانه فرامرزی و به مخاطره افتادن اکوسیستم داخل رودخانه و نیر محیط های همجوار آن در نواحی پایین دست دو کشور جمهوری آذربایجان و ایران به ویژه ساکنین در دشت مغان و سکونتگاه های شهری و روستایی و چشم اندازهای زراعی و باغی این ناحیه زرخیز و حاصلخیز است.

سخن آخر این که، متخصصین برجسته مکان، فضا و سیاست (جغرافیای سیاسی، ژئوپلیتیک و هیدروپلیتیک) بر مبنای «استدلال های علمی و مستندات ارائه شده»، هشدارهای لازم را ارائه می نمایند و دولتمردان و دستگاه های مسئول اعم از وزارت خارجه، وزارت نیرو، وزارت کشاورزی و سازمان محیط زیست و نیز بر دولتمردان ناحیه ای و محلی نظیر استانداران شمال غرب (آذربایجان های شرقی، غربی و اردبیل)، آب منطقه ای شمال غرب، مدیران کل جهاد کشاورزی، نیرو و سازمان محیط زیست و سایر دستگاه های ذی مدخل و ذی ربط، بایستی در راستای حفظ منافع ملی، ناحیه ای و محلی و نیز احقاق حقوق محیط زیستی، اجتماعی، اقتصادی و جغرافیایی - سرزمینی ساکنین این نواحی، اقدام لازم، قاطع، شایسته و عاجل انجام دهند.

منابع و مأخذ

فارسی

- آجیلی، هادی و زارع، مهناز، (۱۳۹۴). جایگاه ترکمنستان در چشم انداز انرژی اتحادیه اروپا، **فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز**، شماره ۹۲.
- احمدی، حسین و داراب جلیل پیران، (۱۳۸۸). رژیم امنیتی حوزه دریای خزر پس از فروپاشی اتحاد شوروی تا ۲۰۰۹ موانع و چالش ها، **فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین المللی** دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، شماره ۳.
- احمدی لفورکی، بهزاد و میرزوی، فیروزه، (۱۳۸۳). **راهنمای منطقه خزر و آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی**، تهران: انتشارات مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر تهران.

- افشردی، محمدحسین، (۱۳۸۱). ژئوپلیتیک قفقاز و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران: انتشارات دوره عالی جنگ.
- افشین، یدالله، (۱۳۷۳). رودخانه‌های ایران، تهران: انتشارات وزارت نیرو.
- افضلی، رسول، کامران، حسن و دشتی، محمدحسین، (۱۳۹۸). تبیین تقابل ایران و آمریکا در ژئوپلیتیک منطقه خزر، **جغرافیا (فصلنامه علمی - پژوهشی و بین‌المللی انجمن جغرافیایی ایران)**، سال ۱۷، شماره ۶۱.
- امبروز، استفن، (۱۳۶۳). روند سلطه‌گری: تاریخ سیاست خارجی آمریکا (۱۹۸۳ - ۱۹۳۸)، ترجمه احمد تابنده، تهران: انتشارات چاپخش.
- آتوتایل، ژناروید، دالبی، سیمون و روتلج، پاول، (۱۳۸۰). اندیشه‌های ژئوپلیتیک در قرن بیستم، ترجمه محمدرضا حافظ‌نیا و هاشم نصیری، تهران: انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- امیدی، علی و خیری، مصطفی، (۱۳۹۵). تأثیر روابط جمهوری آذربایجان و رژیم صهیونیستی بر امنیت ملی ایران، **فصلنامه مطالعات راهبردی**، سال ۱۹، شماره ۳.
- امیری، مهدی و فلاحی، احسان، (۱۴۰۱). ژئوپلی‌نومی روابط ایران با جمهوری آذربایجان و ارمنستان در سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱. **مطالعات اوراسیای مرکزی**، دوره ۱۵، شماره ۲.
- ایمانی، همت، (۱۳۹۴). **روابط ترکیه و رژیم صهیونیستی در زمان حزب عدالت و توسعه (نگاهی به تأثیر آن بر جایگاه ایران در منطقه)**، تهران: انتشارات انتخاب.
- برادن، کتلین و شلی، فرد، (۱۳۸۷). **ژئوپلیتیک فراگیر**، ترجمه علیرضا فرشچی و حمیدرضا رهنما، تهران: انتشارات دانشکده فرماندهی ستاد دوره عالی جنگ.
- جعفری، عباس، (۱۳۷۴). **شناسنامه جغرافیای طبیعی ایران**، تهران: انتشارات سازمان گیتاشناسی. حافظ‌زاده، محمد، (۱۳۷۴). **ارس در گذرگاه تاریخ**، تبریز: انتشارات نیا (نیمای سابق).
- حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۸۵). **اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک**، مشهد: انتشارات پاپلی.
- حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۹۲). **جغرافیای سیاسی ایران**، تهران: انتشارات سمت.
- حافظ‌نیا، محمدرضا و نیکبخت، مهدی (۱۳۸۱). آب و تنش‌های اجتماعی - سیاسی: مطالعه موردی گناباد، **تحقیقات جغرافیایی**، شماره ۶۶ و ۶۵.
- دستورانی، مهدی و یزدان‌پناه قرایی، فرزانه، (۱۳۹۹). **بررسی روند بارندگی و دبی در حوضه آبریز ارس، سامانه‌های سطوح آبریز باران**، دوره ۸، جلد ۲۴.
- دلال، مراد، کاویانی‌راد، مراد و محمدعلی‌پور، فریده، (۱۴۰۲). تبیین مناسبات هیدروپلیتیک کشورهای حوضه آبریز کورا - ارس، **فصلنامه مطالعات جغرافیایی نواحی ساحلی**، دوره ۴، شماره ۱.
- دلال، مراد، کاویانی‌راد، مراد، محمدعلی‌پور، فریده و شهبازبگیان، محمدرضا، (۱۴۰۲). مواضع بازیگران کلیدی جمهوری اسلامی ایران در هیدروپلیتیک رودخانه مرزی ارس، **فصلنامه مطالعات جغرافیایی مناطق کوهستانی**، دوره ۴، شماره ۴.
- دلال، مراد، کاویانی‌راد، مراد، محمدعلی‌پور، فریده و شهبازبگیان، محمدرضا، (۱۴۰۲). تعیین اثرگذاری هیدروپلیتیک کشورهای حوضه آبریز کورا - ارس بر امنیت زیست‌محیطی ایران با استفاده از روش مکتور، **فصلنامه ژئوپلیتیک**، دوره ۱۹، شماره ۳.

روابط ژئوپلیتیک کشورهای حوضه ارس و اثرات هیدروپلیتیک □ ۶۳

دلالت، مراد و مراد کلوپانی‌راد، (۱۴۰۳). شناسایی عوامل کلیدی تأثیرگذار در آینده مناسبات هیدروپلیتیک حوضه آبریز کورا - ارس، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره ۵۶، شماره ۱.

دوستدار، مسطوره، رامین، محمود، نصراله‌زاده ساروی، حسن، افراپی، محمدعلی و رحمتی، رحیمه، (۱۳۹۷). بررسی و تعیین میزان فلزات در آب و رسوب رودخانه ارس در محدوده استان آذربایجان- شرقی (۹۵ - ۱۳۹۴)، مجله علمی شیلات ایران، سال ۲۷، شماره ۳.

دوئروتی، جیمز و فالتزگراف، رابرت، (۱۳۸۳). نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل، ترجمه وحید بزرگی و علیرضا طیب، تهران: نشر قومس.

ذکی، یاشار، دلشادزاد، جلیل و کریمی، بایرام، (۱۳۹۴). بررسی و تحلیل رودخانه‌های بین‌المللی با تأکید بر رودخانه مرزی ارس، فصلنامه جغرافیای نظامی و امنیتی، دوره ۱، شماره ۱.

ذکی، یاشار و پاشالو، احد، (۱۳۹۶). عملکرد میانجی‌گری جمهوری اسلامی ایران در بحران ژئوپلیتیک قریه‌باغ، فصلنامه جغرافیا، دوره جدید، سال ۱۵، شماره ۵۳.

ذکی، یاشار، حکمت‌آرا، حامد، پیشگاهی‌فرد، زهرا و زارعی، بهادر، (۱۴۰۳). نواندیشی در چارچوب مفهومی هیدروهمژمونی (آب‌چیرگی) با تأکید بر حوضه آبریز فرامرزی ارس، تحقیقات منابع آب ایران، سال ۲۰، شماره ۱.

زارعی، بهادر، موسوی‌شهیدی، سیدمهدی، پیشگاهی‌فرد، زهرا، بدیعی‌ازنده‌ای، مرجان و واثق، محمود، (۱۴۰۰). تبیین نظری بسترها و زمینه‌های روابط ژئوپلیتیک و ارائه مدل پیشنهادی، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره ۵۳، شماره ۳.

زرقانی، سیدهادی و صالح‌آبادی، ریحانه، (۱۳۹۲). مقدمه‌ای بر شناخت مرزهای بین‌المللی، مجموعه مقالات اولین همایش ملی ژئوپلیتیک جنوب غرب آسیا.

سلگی، عیسی و شیخ‌زاده، حسن، (۱۳۹۶). مطالعه کیفیت آب رودخانه ارس با استفاده از متغیرهای فیزیکی - شیمیایی، تحقیقات منابع آب ایران، دوره ۱۲، شماره ۳.

شاه‌محمدی‌کلاق، شهرام و حبیب‌زاده، نادر، (۱۳۹۶). بررسی ژئوشیمیایی و پراکنش‌های فلزات سنگین مس، روی، سرب و نیکل در محدوده منطقه آزاد تجاری - صنعتی رودخانه ارس، حفاظت منابع آب و خاک، دوره ۶، شماره ۴.

شجاع‌جمال‌آباد، موسی، یارقلی، بهمن و برقعی، مهدی، (۱۳۹۶). شناسایی و تعیین میزان آلاینده‌های فیزیکی کیفیت آب در حوضه رودخانه ارس، زیست‌سپهر، جلد ۱۲، شماره ۱.

طالبی، سهراب و پرویشی‌علیرضا، (۱۳۹۸). ارزیابی کیفی رودخانه ارس با استفاده از شاخص IRWQIsc بالادست دریاچه سد ارس، مطالعات علوم محیط زیست، دوره ۴، شماره ۴.

طالقانی، محمد، مهدی‌زاده، مهران، پیکرنکار، عبدالحسین و علیزاده، ابراهیم، (۱۴۰۲). تبیین جایگاه ایران در مقایسه با نفوذ گسترده بازیگران جهانی در منطقه راهبردی قفقاز جنوبی، فصلنامه علمی سیاست جهانی، دوره ۱۲، شماره ۱.

عبدی، عطالله، کریمی‌پور، یدالله، فرجی‌راد، عبدالرضا و ساعی، زهرا، (۱۴۰۰). تحلیل ژئوپلیتیکی روابط ایران و ترکیه در دوره حزب عدالت و توسعه، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال ۱۷، شماره ۱.

عراقچی، عباس، (۱۳۹۳). دیپلماسی آب؛ از منازعه تا همکاری، فصلنامه علمی پژوهشی سیاست جهانی، دوره ۳، شماره ۴.

- قنبرلو، عبدالله، (۱۳۹۱). ملاحظات امنیت ملی و غرب‌گرایی در سیاست‌خارجی ترکیه، **فصلنامه مطالعات راهبردی**، سال ۱۵، شماره ۴.
- کالجی کوزه‌گر، ولی، (۱۴۰۰). ظریف به‌طور هم‌زمان به جمهوری آذربایجان و ارمنستان سفر می‌کند؛ شکستن یک تابو، **موسسه مطالعات ایران و اوراسیا (ایراس)**، قابل دسترسی در: <https://www.iras.ir/?p=1430>
- کاویانی‌راد، مراد، (۱۳۹۸). **هیدروپلیتیک**؛ سوبه‌ها و رویکردها، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- کریمی، داریوش، صفی‌زاده، ابراهیم، غفارزاده، حمیدرضا و پورهاشمی، سیدعباس، (۱۳۹۹). جنبه‌های محیط‌زیستی آلودگی‌های محیطی ارس، **فصلنامه تحقیقات جغرافیایی**، دوره ۳۵، شماره ۲.
- کولایی، الهه و گودرزی، مهناز، (۱۳۹۴). تأثیر تحولات روابط ارمنستان و ترکیه بر روابط ارمنستان و ایران، **فصلنامه ژئوپلیتیک**، سال ۱۱، شماره ۱.
- لاریجانی، محمدجواد، (۱۳۷۵). حکومت اسلامی و مرزهای سیاسی، **فصلنامه دولت اسلامی**، شماره ۲.
- مجبی، فریدون، (۱۴۰۰). آلودگی‌های رودخانه و سد ارس: فعالیت‌های انسانی یا تغییرات آب‌وهوایی، آلودگی‌های رودخانه و سد ارس: فعالیت‌های انسانی یا تغییرات آب‌وهوایی، **بوم‌شناسی منابع آب ایران**، دوره ۵، شماره ۱.
- محموداوغلی، رضا و رستمی، امیرحسین، (۱۳۹۷). تهدیدات امنیتی روابط روسیه و ارمنستان در قفقاز جنوبی، **مجله سیاست دفاعی**، سال ۲۶، شماره ۱۰۳.
- محمودی‌کیا، محمد و فرهادی، عباس، (۱۳۹۸). بررسی مقایسه‌ای کنش سیاست‌خارجی ایران و ترکیه در قبال بحران سوریه بر اساس نظریه سازه‌انگاری، **فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل**، سال ۱۲، شماره ۴۷.
- مرکز پژوهش‌های اتاق ایران، (۱۴۰۱). **کریدورهای منطقه‌ای و موقعیت ژئواکونومیک ایران**، تهران: اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی ایران.
- مظهری، علیرضا و بشارتی، محمدرضا، (۱۳۹۳). عضویت ترکیه در ناتو و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران، **مدیریت و پژوهش‌های دفاعی**، شماره ۷۶.
- نصراله‌زاده‌ساروی، حسن، رامین، محمود، واحدی، فریبا، مخلوق، آسیه و دوستدار، مسطوره، (۱۳۹۶). تبیین پارامترهای مؤثر بر کیفیت آب رودخانه ارس به روش آزمون مؤلفه اصلی، **آب‌زیان دریای خزر**، دوره ۲، شماره ۷.
- وثوقی، سعید و رضایی، مسعود، (۱۳۹۴). ملاحظات آمریکایی ترکیه در روابط با ایران، **مجله سیاست دفاعی**، سال ۲۴، شماره ۹۳.
- ولیعلی‌زاده، علی و ذکی، یاشار، (۱۳۸۸). بررسی و تحلیل جایگاه ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی ایران برای کشورهای CIS، **فصلنامه ژئوپلیتیک**، شماره ۱۳.
- یزدانی، عنایت‌الله و فلاحی، احسان، (۱۳۹۵). تعامل سیاست‌خارجی ایران و روسیه در تقابل با محور شرقی - غربی در قفقاز جنوبی، **مطالعات اوراسیای مرکزی**، دوره ۹، شماره ۲.
- یعقوبی‌فر، حامد، (۱۳۹۲). گونه‌شناسی سیاست‌خارجی ترکیه در خاورمیانه، **فصلنامه سیاست خارجی**، سال ۲۷، شماره ۴.

- Abbaszadeh, M, Şişman, T (2021). An application of histological technique for monitoring health status of fish species, *Leuciscus aspius* (Linnaeus, 1758) inhabiting Aras River, Iran. **Caspian Journal of Environmental Sciences**, 19
- Avdaliani, Emil (2021), **Iran in the South Caucasus: Adjustment and Evolution**, RUSI, Available at: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/iran-south-caucasus-adjustment-and-evolution>, (Accessed on: 26/10/2021).
- Azimov, Aliyar (2019). "An Overview of The Relations Between the Republic of Armenia And The Islamic Republic of Iran" **Review of Armenian Studies**, no. 40 (2019): 91-111.
- Blacksell, M., 2006, **Political Geography**, Routledge.
- Chakravarty P, SenSarma N, Sarma HP (2010) Biosorption of cadmium (II) from aqueous solution using heartwood powder of *Areca catechu*. **Chemical Engineering Journal** 162
- Cornell, Svante E (1998), "Iran and The Caucasus", **Middle East Policy**, Vol. 5, No. 4, pp. 51-67. (Doi: 10.1111/j.1475-4967.1998.tb00369.x)
- Doncand, Anne Green, 2004, "Hydropolitics in the Middle East," **Strategic Review** 21, no. 2; england. plagrave macmill.
- Elhance, Arun P. (1997). "Conflict and cooperation over water in the Aral Sea basin". **Studies in Conflict and Terrorism**, Volume 20, No 2, pp. 207-218.
- Fataei, Ebrahim, Mosavi, Saeed and Ali Akbar Imani (2012). Identification of Anthropogenic Influences on Water Quality of Aras River by Multivariate Statistical Techniques, 2012, **2nd International Conference on Biotechnology and Environment Management IPCBEE vol. 42** (2012) © (2012) IACSIT Press, Singapore,
DOI: 10.7763/PCBEE. 2012. V42. 8
- Fuller, Elizabeth (2013), "**Azerbaijan's Foreign Policy and the Nagorno-Karabakh Conflict**", Istituto Affari Internazionali, <http://www.isn.ethz.ch/DigitalLibrary/Publications/Detail/?lng=en&id=159058>.
- Greenwood, Phoebe, 'Israel and Azerbaijan: Unlikely Allies?', The Guardian, 29 March 2012, <http://www.guardian.co.uk/world/blog/2012/mar/29/israel-azerbaijan-unlikely-allies> accessed 14 March 2016.
- Hajihoseini, Mohammadreza, Saeed Morid, Samad Emamgholizadeh, Bahram Amirahmadian, Emad Mahjoobi and Houshang Gholami (2023). Conflict and cooperation in Aras International River Basin: status, trend, and future, **Sustainable Water Resources Management**, <https://doi.org/10.1007/s40899-023-00816-3>
- Han, X., & Webber, M. (2020), Assembling dams in Ghana: A genealogical inquiry into the fluidity of Hydropolitics. **Political Geography**, 78, 102-126.
- Homer-Dixon, Thomas, 1991, On the threshold: Environmental changes as causes of acute conflict. **International Security**, 16(2).
- Jardine, Bradley (2018), **Armenia Shelves Iranian Railway Project as Azerbaijan Steams Ahead**, Eurasianet, Available at: <https://eurasianet.org/armenia-shelves-iranian-railway-project-as-azerbaijan-steams-ahead>
- Jardine, Bradley (2018), **Armenia and Azerbaijan Compete to Attract Iranian Cargo**, Eurasianet, Available at: <https://eurasianet.org/armenia-and-azerbaijancompete-to-attract-iranian-cargo>, (Accessed on: 11/10/2021).
- Kaplan, R., 1994, **The coming Anarchy**. Atlantic Monthly, February 1994. PP. 45-76
- Kehl, JR. (2011). Hydropolitical Complexes and Asymmetrical power: Conflict, Cooperation, and Governance of International River Systems. **Journal of World Systems Research**, American Sociological Association, 17 (1), 1-12. <https://doi.org/10.5195/jwsr.2011.429>

- Kelly, Phil (2016), **Classical Geopolitics: A New Analytical Model**, at: <http://www.amazon.com/Classical-Geopolitics-New-Analytical-Model-Phil-Kelly-ebook/dp/B018VZF3OS>, (2016/5/21).
- Kilinc, Ramazan, (2001), "The place of Social Klentity in Turke's Foregn Policy Ootion in the Post Cold War Era in the Lighte of Liberal and Cunstrutivism Approaches", **The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent Univercity**, VOL.3, NO.23, Septamber.
- Kraus, Josef and Emil Souleimanov (2016), "A Failed Comeback Understanding Iranian Policies in the South Caucasus", **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Vol. 18, No. 5, pp. 448-464 (doi: 10.1080/19448953.2016.1196024).
- Lindenstrauss, Gallia and Celniker, Iftah 'Azerbaijan and Iran: Mutual Hostility but Limited Rivalry', INSS Insight, 366 26 August 2012.
- Lszerwits, Terry, 1994, The earth summit: Are there any security implications? Arms.
- Mahvi AH, Nouri J, Babaei AA, Nabizadeh R (2005). Agricultural activities impact on groundwater nitrate pollution. **International Journal of Environmental Science and Technology** 2(1)
- Martignago, G. (2011). A Comparative Analysis of Save, Tisza, Dniester Transborder Water River Basin Management Agreements and Cooperation Politics and Thir Impact on the Enhancing of Mutual Understanding and the Wellbeing of People Involved. **Ph.D. Dissertation**.29.
- Nasehi, A. A. H. Hassani & M. Monavvari & A. R. Karbassi & N. Khorasani (2013). **Evaluating the metallic pollution of riverine water and sediments: a case study of Aras River**, Environ Monit Assess, DOI: 10.1007/s10661-012-2543-y
- Nixey, James (2010), **The South Caucasus: Drama on Three Stages**, pp. 125-142. Available at: <http://www.chathamhouse.org/sites/default/files>, (access on:3/8/2011).
- Oskanian, K (2011). Turkey's global strategy: Turkey and the Caucasus. IDEAS reports-special reports, Kitchen, Nicholas. UK: **London School of Economics and Political Science**.
- Parker, Geoffrey. (2016). The Geopolitics of Domination, **publication by Routledge**.
- Poghosyan, Benyamin (2019). The Seventh Corridor of the Belt and Road Initiative, **IndraStra Global**, Vol. 5, No. 3 (doi: 2381-3652).
- Pismennaye Elena, karabulatova Irina and Sergey Manishan Roman (2015). Impact of Climate Change on Migration from Vietnam to Russia as a Factor of Transformation of Geopolitical Relations, **Mediterranean Journal of Social Sciences**, MCSER Publishing, Rome-Italy.
- Qendro, Elton (2012). Transit Geopolitics from Caucasus to Balkans: Southern Gas Corridor a Study Case, **International Caucasus Congress, Kocaeli University Turkey**, Apr. 26-27, Available at: https://www.academia.edu/38974048/Transit_Geopolitics_from_Caucasus_to_Balkans_Southern_Gas_Corridor_a_Study_Case, (Accessed on: 21/11/2019).
- Rai, S., Wolf, A., Sharma, N., & Harinarayan, T. (2016). Hydropolitics in Transboundary Water Conflict and Cooperation. **River System Analysis and Management**, 1, 353-368. doi:10.1007/978-981-10-1472-7_19
- Rajabova, Sara (2015). **Complete Lifting of Sanctions to Foster Azerbaijan-Iran Cooperation**, AZERNEWS, Available at: <https://www.azernews.az/business/89850.html>
- Rashidi1, Mahmoud, Mahdi Zarghami, Esmaeil Pishbahar and Firouz Fallahi (2022). Multi Criteria Analysis of Power Asymmetry in Aras Transboundry River Basin: Deriving Potensial Hydro-Hegemon Country, Int. **Journal of Water Management and Diplomacy**. Issue 4
- Rippberger, Renée (2019). The Enemy of My Friend Is My Friend: Assessing Armenia's Relationship with Iran, **International Center for Human Development**.

- Road Department** (2021). Tranche 4. Artashat-Agarak, Available at: <https://armroad.am/en/projects/north-south-road-corridor-investment-program/Artashat-Qajaran-Sisian-Qajaran-Agarak>, (Accessed on: 17/10/2021).
- Rogers, S., & Crow-Miller, B. (2017). The politics of water: a review of hydro political frameworks and their application in China. **Wiley Interdisciplinary Reviews: Water**, 4(6), e1239.
- Rosamond, Ben. (2000). **Theories of European Integration**. London: Macmillan Press LTD.
- Samarghandi M, Nouri J, Mesdaghinia AR, Mahvi AH, Nasser S, Vaezi F (2007) Efficiency removal of phenol, lead and cadmium by means of UV/TiO₂/H₂O₂ processes. **International Journal of Environmental Science** 4(1)
- Shaffer, Brenda. (2005). "From Pipedream to Pipeline: A Caspian Success Story", **Current History**, Vol. 104, No. 684. Link: <https://www.jstor.org/stable/i40230917>. UNDocs.S/RES/822, 853 and 883/1993.
- Shaffer, Brenda. (2013). **Azerbaijan's Cooperation with Israel Goes Beyond Iran Tensions**, Policy Watch 2067, April 16, 2013 the Washington Institute for Near East Policy
- Simeonov V, Simeonova P, Tsitouridou R (2004) Chemometric quality assessment of surface waters two case studies. **Chemical and Engineering Ecology** 11(6)
- Turton, A., & Henwood, R. (2002). **Hydropolitics in the developing world: a southern African perspective**, first published by African Water Issues Research Unit Centre for International Political Studies (CIPS) **University of Pretoria, South Africa**. <https://hdl.handle.net/10520/EJC88096>
- United Nations Environment Programme (UNEP). (2007). **Hydropolitical vulnerability and resilience along international waters: Latin America and the Caribbean**. **United Nations Environment Programme, Nairobi, Kenya**
- USEPA (2007) Recent recommended water quality criteria. **United States Environmental Protection Agency**
- WikiLeaks, <https://wikileaks.org/cable/2009/01/09BAKU20.html>
- <https://www.aa.com.tr/fa/3058512/>
- <https://www.armenia.mfa.ir/portal/newsview/654953>
- <https://www.asriran.com/0043bG>
- <https://www.asriran.com/fa/news/894525>
- <https://www.dolat.ir/detail/427460>
- <https://www.irna.ir/news/85409254/>
- <https://www.isna.ir/news/1402102719503/>
- <https://www.mizanonline.ir/fa/news/4489128/>